

83.3/(2-632.1)

5

К 978

КЫЧЫРАР БИЧИК

4-чи КЛАССКА

1967

4 (075) алт.

П-38

Е. ПЛЕХАНОВА

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
IV КЛАССЫНА КЕРЕКТУ

БЕЖИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

Горно-Алтайский облоно
jöптөгөн

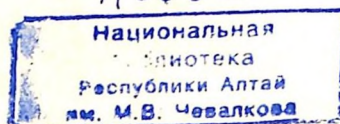
Горно-Алтайская областная
БИБЛИОТЕКА.

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫНГ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ 1967

83.3 (2=632.1)

K 978

A6655 Z

5-ПЕН-КБ-67

04.03.2015

Бистинг Төрөлис.

М. Ильин.

Бис Төрөлисти сүүп жадыс.

Бис онынг учы көрүнбес жалаңдарын, онынг улу-кеен агаштарын, бийик тууларын, жарадына толо сууларын, онынг городторын ла колхозторын сүүп турус.

Онынг кажы ла жери, ол бистенг канча да кире ыраак болзо, биске жуук ла баалу.

Бистинг Төрөлис — ол советский албатылардын жаңы, жарык жүрүмди төзөп турган улу билеги.

Миллиондор тоолу советский улус күнүг сайын жердин үстүндө ле жердин алдында, талайларда ла сууларда, суунун алдында ла кейде, түштүк ээн чөлдөрдө лө түндүк тундраларда эрчимдү иштенгилеп јат.

Бу улустын баштапкы рядтарында бис революциянынг качан да, кайда да болзо озочыл јерлерде болотон энг чындык жуучылдарын — коммунисттерди көрүп жадыбыс.

Ишмекчи класстын озочыл отряды — Коммунистический партия — жуучыл јерде ончозынан озо туру.

Орооныста бирлик план аайынча мундар тоолу заводтор төзөлгөн лө төзөлөт, төрөл јеристинг картазы кубулат, суулар жаңы јерлерле агат, талайлар биригет; крестьяндардын миллиондор тоолу оок-теек кыралары колхозтордын телкем кыраларына бирикти.

Бу мынынг бастыразына Коммунистический партиянын шүүлтези ле кичеемели салынган.

Төрөл керегинде сөс.

М. Исаковский.

Советский Төрөлис,
Бистинг кару энебис!
Сенин жуучыл жолунды
Кандый сөслө адайын?
Сенин улу ижинди
Кандый сөслө чүмдейин?
Сен көргөн шыраны
Кандый кемжүлө кемжийин?..
Калжу-казыр өштүлө
Сен турумкай тартышкан,
Телекейдин албатызын
Өлүмнөң сен айрыган.
Уулдарың жалтанбай,
Калапту жууда турушкан,
Өлүмнөң де коркыбай,
Танктарла тартышкан;
Күйүп жаткан самолётло
Булуттардын үстүнөң
Тоозындалган жолдорго,
Өштүлөргө табарган;
Өштүлөрдүн пулемёдын
Төжиле жаба базатан,
Суулар, төгдөр жанында
Өлүм дебей туратан...
Жалаңда, цехте, забойдо,
Доменный печке жанында
Канча түнгө уйку жок
Иштегениң куучында.
Сенин айткан сөзигле
Жаандар, жаштар иштеген,—
Металлды сен кайылткан,
Кыра салган, аш кескен.

Жер алдынан көмүр каскан,
Агаштарды жерге жыккан,
Заводторды тургускан,
Тууларды жылдырган...
Фронтко керектү иштерди
Үзүк жокко бүдүргөң,
Өштүлөрдүн бажына
Өлүмду согулта сен эткен.
Баатыр күчтү уулдарыңды
Жууга ийип, алкыш берген,
Бис жөнүни аларыс деп,
Ажындыра сен билген.
Сенин улу иштеринди
Кандый кемжүлө кемжийин?
Сенин баскан жолунды
Кандый кемжүлө кемжийин?
Сендий улу ороон
Чактын чакка болбогон!
Сени мактаар сөс табылбас.
Сени чүмдеер сөстөр ас.
Тартышта кожо турушкан
Жер үстүндө ончо албатылар
Сеге күндүзүн жетирип,
Быйанду сөзүн айдыжар:
Сенин улу ижинг учун,
Жалтанбастаң турган учун,
Сенин көргөн шыраң учун,
Жүрүмисти корыган учун
Албатылар күндүзүн жетирер.
Акту жүректөң сени күндүлөер.
Советский Төрөлис,
Бистинг кару энебис!

Жиит жорукчылар, слерди уткыш турум!

Бистинг улу орооныс ума жок бай. Онын јерининг алдында казып алар сўреен көп тузалу немелер јадат. Советский улустын задачазы—олорды таап алары. Бистинг Төрөлистинг ар-бүткенинде — онын тууларында, сууларында, капчалдарында ла көлдөринде — кижиге эмдиге јетире тапкалак көп немелер бар. Бис оларды таап алар учурлу. Бистинг ороондо тындулар ла өзүмдер элбек ле жүзүн-башка.

Каспийский талайда кандый балыктар барын, Сибирьде кандый агаштар өзүп турганын, Урал казып алар кандый тузалу немелерге бай болгонын слер үредүчилерден укканыгар, бичиктерден де кычырганыгар. Је слер бойыгардын јуртап јаткан јеригерди билеригер бе? Слердинг јерде кандый агаштар өзүп турганын, анда кандый андар ла куштар барын, сууларында ла көлдөринде кандый балыктар барын, суулары кайдаар агып турганын билеригер бе? Слердинг јаткан јеригердинг өзүмдерин, олардын кандыйлары кижиге тузалу, кандыйлары каршулу болуп турганын билеригер бе?

Телекейди јангыс ла бичиктер ажыра билип турган балдарга мынайда айдар күүним бар: бойыгарды эбиреде јаткан ар-бүткенди ајыктагар, үренигер. Слердинг ајыктап билип алганыгар учёныйларга, јангы стройкаларга ла колхозторго, фабрикаларга ла совхозторго, краеведческий музейлерге јаан туза јетирер.

Бойыгардын јеригерди үренигер, шингедер!

Ой келер — слер бойыгардын билип алганыгарды ла тапкан байлыктарды Төрөлигердинг ырызына тузаланарыгар.

Академик С. В. Вавилов.

Јакылта. Текстти кычырала, анда бар сурактарга каруу эдип, сочинение бичигер.

Сочинениениң планы:

1. Слердинг јерде өзүп јаткан агаштар.
2. Агаш аразында жүрген андар ла куштар.
3. Сууларда жүрген балыктар.
4. Тузалу ла тузазы жок өзүмдер.

Терёшканын таадазы.

С. Косов.

1.

Терёшка школга жүре берди, таадазы десе тышкары жадкытын үстүндө оны сакып отурды. Терёшканын таадазы сүрекей карган кижиге. Онын күрөң колдорунун эди-каны агып, тамырлары кырлайып калган, суйук чачтары апагаш, сагалы суйук. Обөгөн тайагынын учула сай таштарды ары-бери тоголодоп отурды.

Терёшка удай берди. Таадакка школдон бирде балдардын кожонун, бирде горн ойногонун, бирде барабаннын түгүлдөгөн табыжы угулуп турды. Таадак угуп отурала, күннинг жылузуна мылырап, үргүлөй берди. Таадактын бажы салактайла, кемге де улам сайын бажырып турган чылап, жайкана берди. Терёшканын жүгүрүп келгенин обөгөн укпай да калды.

Терёшка таадазынын кулагына кыйгырды:

— Таада! Мени пионерге алган! Көрзөөр!

Терёшканын мойнында жаңы пионерский галстук болгон.

Уулчак сүйүнгенине жаңыс жерге токтоп болбой турган. Ол таадазын кучактап, жүзү жек куучындап турды.

— Таада, мен пионерге кирерде айдатан акту сөзүмдү ажындайра үренип алгам. Бир де туктурулбай айттым. Менле кожо көп балдар — Серёгин Павлик те, Тиховидов Саша да, Говорков Митя да болгон.

Түп-түс туруп алала, колын бажынын үстүнө көдүрүп, Терёшка салютты канайда беретенин таадазына көргүсти.

Таадазы база колын өрө көдүрдү, же пионер чилеп эмес, сабарларын тарбайтып, алаканын ичкери коркойтып алган.

Терёшка айтты:

— Э-э, таада, слер салют берерге билбейтен болтырыгар, пионерский галстукты качан да кийбегенеер ошкош.

2.

Таадак тайагын эки будынын ортозуна тургузып, ого эки колыла тайанып алды.

— Чын, балам, мен галстукты качан да кийбегем. Мен сыраңай кичинек, сенен де кичү болорымда, менин мойыныма галстуктын ордына узуну эки кулаш камчы илип бергендер.

— Камчы? Оны не керек? — деп, Терёшка кайкады.

— Бозулар кабырарга.

— А школдо качан үренетен?

— Мен үренбегем. Ол тушта меге үредү керегинде сананарга да бош жок болгон. Каан жаңы тушта жаңыс ла байлар школдо үренип туратан. Адамда алты бала болгон. Бирүзи бирүзиненг кичү. Бир катап эртен тура адам мени: «Никишка, тур!» — деп ойгосты. Мен тура жүгүрдим. Адам меге тарыска өдүктеримди ле чапанымды¹ кийдиртеле, колыма узун камчы туттуруп берди. Мен керектинг аайын сезип ийеле, ыйлай бердим. Адам десе камчыла мойынымды беш катап орой тартала, мени тураданг чыгара ийдип турат: «Кылчыр Северьянла кожо бозулар кабырарга бар. Ойының жеткен, эмди иштеп, биленге болуш жетирер керек!» Канайдар база! Баргам. Мен ол камчыны бир он жыл тудунгам. Түште оныла бозуларды сабап туратам, энгирде десе ол камчы бойыма да тийип туратан.

— Таада... слерди... камчыла соккондор бо? — деп, Терёшка сурады.

— Меге камчы канча кире тийгенин билген болзон!.. Бир катап бис Северьянла экү бозуларды помещиктинг кыраларының жаанынча айдап браатканыс. Ол күн десе кере түжүне ле жаңмыр жааган. Менин жаман чапаным жаашка өткөн, тарыска өдүктериме бир пуд кирези балкаш жапшынган, андый да болзо, жүгүрүп, бозуларды бариннинг сулазына кийдирбей, чеберлеер керек болгон. Мен арыгам — торт чыдал жок! Турган ла жериме жыгылала, балкашка көмүлө бергедий болгом. Энгиргери күн аязып, жылый берди. Мен төнгөзөктинг жаына жадала, уйуктай бергенимди торт сеспей де калгам. Ойгонып келзем — о кудаймай! — алдымда бариннинг каруулчыгы Федькай. Сагалын сарбайтып алган, кызыл көстөриле мени аыктап туру. Оның жаында Северьян, бөрүгин тудунып алып, ыйлап туру. «Эй, шилемирлер! Бозулар кайда? Суланы ненинг учун тепсеттигер?» — деп, Федькай биске кыйгырып турды. Северьян бөрүгиле мен жаар уулайт: «Уулчак уйуктап калган, мен жаңыскан ончозын көрүп болбодым». «Андай болзо, камчыны алала, болушчынды он катап кире изиде сой!» — деп, Федькай Северьянга айткан. Северьян менин камчымды алды, өрө талайып келеле, мени согуп болбо-

¹ *Чапан* — крестьян кижининг тыш кийими.

ды. «Јок, мен уулчакка килеп турум. Ол сүреен арыган» — деди. Федькай кыйгырып чыкты: «Килеп туруң ба? Камчыңды бер!» Ол камчыны үч кат эдип тудала, ат үстүнөң озо баштап Северьянды бир үч катап сокты. Онын кийининде мени сокты. Бөрүгим бажымнан тургуза ла чачыла берди, чапанымнын эдегине базып ийеле, жыгылдым. Колы-будымды чапанын алды јаар тартынып алгам, Федькай десе мени адынын төрт таманынын алдынча тоголодып сабаган. Ол токтой берерде, мен тон-өдүгимди чечип таштайла, качып жүтүргөм. Айылыма келеле, адама бу керекти айтпадым: мени ижимнен чыгаргылап ийерден маат јок деп коркыгам. Меге десе карындаштарымды азыраарга адама болужар керек болгон.

3.

Оны уккан Терёшка кыйгырды:

— Эх! Ол Федькай меге учураган болзо, оны јажына мени ундыбай жүрер эдип токтоктоор эдим!

Ол эмеш унчукпай турала, сурады:

— Таада, слерге балдарла да ойноорго келишпеди бе?

— Јок. Мен бала тужумда ойын-јыргал көрбөгөм.

Терёшка таадазынын јанына жууктап, колын јардына салып айтты:

— Таада, бис удабас јорукка, экскурсияга, барарыс. Эртең десе школдын јанында сад отургузарыс. Көрзөгөр, яблонялар отургузатан оролорды казып койгоныс. Пионерлер ончозы келер — Павлик, Саша, Митя... Слер, таада, бисле кожо јангы сад отургузарга барараар ба?

Сурактар ла јакылталар.

1. Терёшка неге сүйүнгөн?

2. Ол кандый сөс айдарга үренип алган?

3. Таадак быйынын бала тужы керегинде нени куучындады?

4. Терёшка таадазын токунадарга канайып ченешти?

Куучыннын кажы ла бөлүгине сурак кеберлү бажалык сананып алыгар.

Таадактын бала тужундагы уур жүрүми керегинде ончозын куучындап беригер. Терёшканын ла таадактын бала тужын түндештирип, Терёшканын бала тужы таадазынын ненин учун башка болуп турганын јартап беригер.

Барабан, горн, пионер, галстук, салют, экскурсия деп сөстөрдү бичип алыгар.

Т ү н.

И. Никитин.

Тенериде жылдыстар
Жараш мызылдайт;
Айдың жаркыны
Агашка жайылат.

Агаштар үргүлөп,
Араай жайканат.
Жыштын ортозында
Қараңгуй койылат.

Жырааның жанында
Қаткы угулат;
Одудағы турундар
Қүйүп, жалбырайт.

Тужакту боро ат
Өлөңдө жүрет,
Қараңгуй түнде
Қажайып көрүнет.

Омок кожончы
Кожонғын баштады;

Сурактар ла жакылталар.

1. Өлөң чапкан улус түнди канайда өткүрген?
2. Ар-бүткен керегинде айдылган жерлерди стихотворенидең кычырыгар.
3. Поэтке түнде кандый табыштар угулат?
4. Учы угаш угулып турган беш эжер сөс бичип алыгар.

Жиит уул улустан
Туура басты.

Бөрүгин таштайла,
Тудуп алат;
Отура түжүп бијелеп,
Тоорчык чылап, сыгырат.

Кожонды угуп,
Талтар таркырайт,
Ыраак жалаңга
Кожон жаңыланат...

Алтын аш жайканат.
Көлдөр суркурайт.
Булундар көрүнөт,
Учы жок чөл жадат.

Жылдыстар койылат.
Кулузын шылырайт,
Кижинин жүрегі
Эрип жымжайт.

**Темей коркыйтаны канайып
өдүп калат.**

А. Герцен.

Мен он эки жашту болгом; бис жайгыда деремнеде жатканым.
Бистин айылдың ары жанында койу карагайларла, чибилерле-
туй өзүп калган жуука бар болгон: жуук кыраларды эбирин,
база жаан агашла бүркөлип калган эки — үч төң жаар чөйилин

барган. Ол төгдөрдө жесрен өйдө өлгөн жуучылдардын сөөгин жууган болгодый.

Онон бир-эки катап торт татка јидирип койгон жуу-јепселдер казып тапкылаган; крестьяндар озогы өйдө мында кандый да жуу-согуш болгон деп айдыжатан. Ол төгдөрдү крестьяндар «каргышту» төгдөр деп адайтандар. Эр улус анаар түнде күүн-күч јок баргылайтан; үй улус керегинде айдыш та јок: бозом кирген кийининде олордын бирүзи де, не де болзо, анаар бар-бас эди. Олор бөрүден коркып турган болзо, база да кем јок болор эди, је олор кандый да көрмөстөрдөг коркып туратандар.

Бистин айылда жүргөн јалчылар төгдөрдөг база коркып туратандар. Мен олорло блаажып, олорды коркунчагы учун элек-теп туратам.

Бир катап олордын бирүзи айтты:

— Слер бисти электебей, ол төгдөр јаар түнде бойыгар барып келген болзоор.

— Барарым — дедим.

— Качан?

— Бүгүн, бистин улус ончозы уйуктай берзе...

— Слер кажыга јетире барганаарды бис канайып билерис?

— Баштапкы төгнниг јанында јаан карагайдын төзинде ат-
тын куу бажы бар.

— Билерим.

— Је, мен оны барып экелерим.

Мениг баратан јериме јетире јүк ле бүдүн јарым эмезе эки беристе болгон, онын да талортозы ак јалан јер. Бистин айыл-
дын көзнөктөриненг от јалтырап турганча, чичкечек јол жылый-
галакта, мен јалтанбаска кожондоп, амыр брааткам, је агаш
ортозына киреримде, мен база сүреен коркый бердим. Мен та
неден коркып тургам, бойым да билбейдим, је жүрегим тыг со-
гулып турды, будактар кийимиме кадала бергенде, буттарым-
ды арайдаг ла көдүрип, эмди ле бурылала, јана жүгүргедий бол-
дым. Андый да болзо, мен бек тудунып, коркыбайын деп алба-
данып, аттын бажына једеле, оны агашка илип алып, айылыма
јүгүрдим.

Экинчи, үчинчи түнде мен ол төгдөр јаар бир де шылтак жо-
гынаң, тегин ле барып жүргем. Мениг жүрегим тыг согулбай бар-
ган, кийимим будакка, јыраага илинип те турза, бир де эмеш
коркыбас болгом. Кижининг темей коркыйтаны анайып өдүн
калат.

Сурактар.

1. Крестьяндар ла јалчылар «каргышту» төгдөрдниг јаныла түнде өдөр-
гө нениг учун коркып туратандар?

2. Ол коркыганы темей неме деп, он эки јашту уулчак канайып көргүсти?

3. Бу куучын нениг учун «Темей коркыйтаны канайып өдүп калат» деп
адалган?

Крестьян балдар.

Н. Некрасов.

Мен база ла деремнеде. Андап жүредим,

Јүрүмим јакшы — стихтер бичийдим.

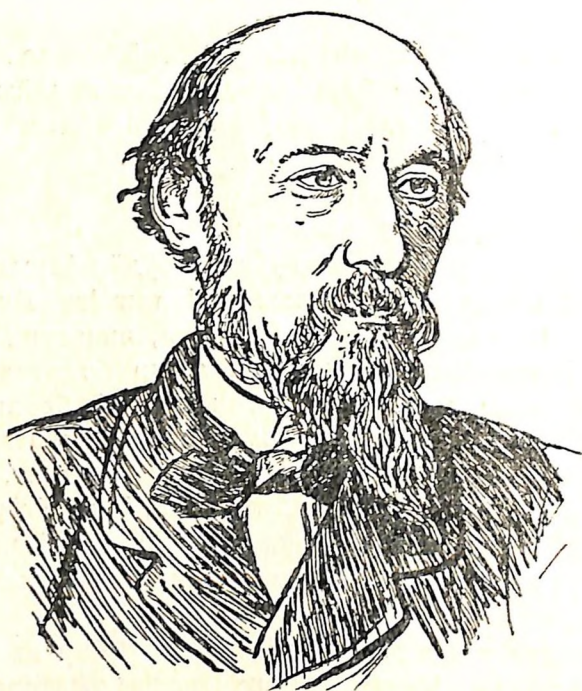
Кече сасла жүрүп, сүреен чылагам,

Сарайга киреле, терен уйуктагам.

Ойгонып келдим. Сарайдын тежигиненг

Күннин чогы јалтырайт.

Күүле күлүрейт; таскактын үстүнде

Таанның балдары чыйкылдайт.
База кандый да куш учат —
Көлөткөзинен көрзөм, каргаа эмтир.
Ш-ш! Кандый да шымырт угулат...
Көрзөм, улустын көстөри тежиктең карайт.
Балдардын боро, кара, көк көстөри
Жалаңда өскөн чечектердий көрүнөт.
Олордын көстөринде амыр, жайым шүүлте,
Бойлоры жалакай, жакшы болгоны билдирет.
Мен балдардын көрүжин сүүйдим,
Олордын көрүжин качан да танийдым.
Мен сүүнип, кыймыктанбай бардым...
База ла шымыраныш угуп ийдим:
Баштапкы үн
Сагалду эмтир!
Экинчи үн
Айла барин дешкен!..
Үчинчизи
Слер араай, көрмөстөр!

Экинчизи
Баринде ээк сагал жок — азу сагал болотон.
Баштапкызы
Буттарынын узунун көрзөгөр.
Төртинчизи
Көрзөг, бөрүктинг үстүндө час жадыры!
Бежинчизи
Ой, кандый сүреен неме!
Алтынчызы
Илжирмези де алтын...
Жетинчизи
Баазы, байла, сүреен?
Сегизинчизи
Күн чилеп, жалтырайт!
Тогузынчызы
Кандый жаан ийт жадыры!
Онын тилинен суу тамчылайт.
Бежинчизи
Мылтыгын көрзөг, эки оосту,
Чактырмазы чертиктү...
Үчинчизи (чочып)
Ол көрүп жат!

Төртүнчизи

Алдырбас, унчукпа! База эмеш туралы.

Үчинчизи

Ол бисти сабаар. Качалы!

Мени аыктаган балдар ксркыйла,

Үркүген куштардый — бурт эттилер.

Мен тым жадып, көстөримди јумдым,

Олор база ла ойто келдилер.

Тежиктен база ла карап көрдилер.

Немелеримди ончозын кайкашты,

Мен керегинде мынайда айдышты:

— Мындый кижиге не агдайт не?

Печкеде ле јаткан болзо! — дешти.

— Гаврилала коштой јүргенде, барин эмес
болгодый.

— Угуп ийер, унчукпа! — деп шымырт угулды.

Крестьян балдарды мен јакшы билетем,
Олорды мен сүреен сүйүтем.

Мен олорло мешкелеп јүрөтөм:

Јалбырактарды эжип, төгөштөр јоктойтом.

Мешкелү јерлерди темдектеп алала,

Эртенгизинде оны таппай туратам.

Савосяла экү мешкелеп барганым.

«Савося, көрзөң дө, кандый јүстүк!»

Экилебис јер јаар энчейдис,

Қызыл колло јыланды туттыс.

Мен секирип ийдим: јылан чакты.

«Ајарынып јүр» — деп, уулчак каткырды.

Је кийининде јыландарды көп өлтүргенис,

Күрдин чеденине јергелей илгенис.

Мешкенин ойи өткөлөктө,

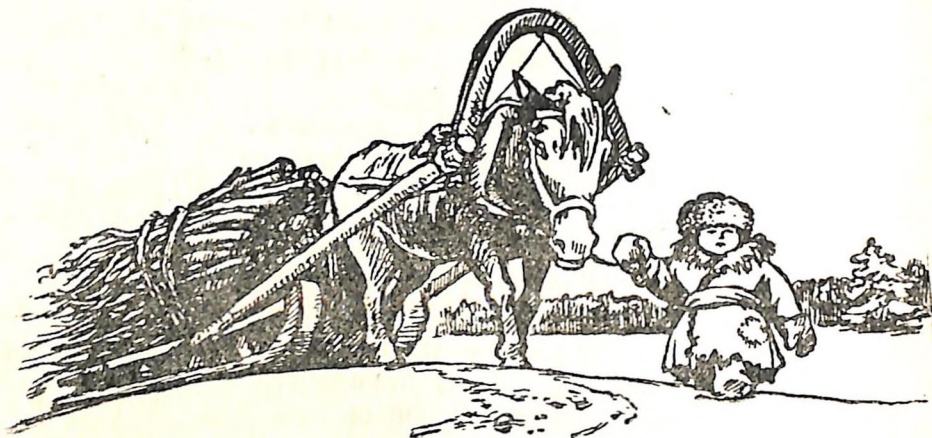
Ончо балдардын эриндери карарды.

Бышкан карагатка тиш кабыкты,

Малина, тийингат, кузук бышты!

Балдар јайгыда јиилектеп баргылайт,

Олордыг табыжы кере түжүне угулат.
Кожонды, кыйгыны, каткыны угала,
Күртүк чочып, учуп чыгат,
Койоннын балазы чыга конгондо,
Кыйгы, шакпырт, каткы башталат.
Жыраанын алдында карган чай отуры,
Балдар оны тудуп алды..
Же крестьян балдар узак жыргабайт,
Ада-энелери ологго айдыжат:
— Сен, балам, эмди жаанадын,
Ойынды токтот, ишке барарын!
Же балага баштап тарыйын
Иш те ойынды билдирет:
Адазы жерди жарандырып,
Чыкту жерди ашла үрендейт,
Аш чыгат, кыра жажарат,
Мажак өзүп, саргара быжат;
Бышкан ашты серпле кескилейт,
Сноптор эдип, тартып экелгилейт,
Кургадып алала, токтоптоп ооткылайт,
Теермендеп алала, калаш быжыргылайт.
Бала жаңы аштын калажын амзайт,
Жалагда иштеерге күүнзеп барат.
Абрага салган өлөннүн үстүне
Уулчак чыгып, отурып алат.
Деремнеге једип келгенде,
Бойын тынзынып, сүүнип турат..
Же крестьян балдардын жүрүмине
Дворяндардын балдары күйүнбезин,
Крестьяндардын жүрүми кату болгонын
Олог ончозы јарт билгилезин.
Крестьян бала јайым өзүп,
Үренбей де чыдап калардан маат јок.
Же оны өлүмнөн аргадап, чыдадып алгадый
Көп сабазында арга чек јок.
Агаш аразында јолдорды ол билет,
Атка минип, суудан коркыбайт,
Же јайгыда ол томонок-чымылга јидирет,
Уур ишти эдерин эрте баштайт..
Бир катап кышкы соок күнде

Агаш ортозынан чыгып келдим.
Төнди өрө бир чанак будак тарткан
Ат баратканын мен көрдим.
Jaан кижидий токуналу базып,
Атты бир уулчак јединет.
Jaан өдүктү, жой терези тонду,
Jaан меелейлү... бойы эргекче!
— Эзен, уул! — «Бойынның јолыгла бар!»
— Сүреен чугулчы уул болгодыйын!
Одынды кайдан алдын? — «Агаш аразынан:
Адам кезип јат, мен тартып турум».
— Адагнын билези јаан ба?
— «Jaаны јаан ла, эр улус ас:
Эр улус экү: адам ла мен...»
— Адын сенин кем? — «Влас».
— Канча јашту болдын? — «Алты толгон...
Је, бас, өлүмтик!» — деп, јоон үнле кыйгырыны.
Аттыг чылбырын тартып, ары болгон.

Сурактар ла јакылталар.

1. Андап јүрген кийининде амыраар тушта Некрасов крестьян балдарга јолукканы керегинде куучындап беригер.

2. Некрасов озогы крестьян балдардын кандый ойын-јыргалын көргүзет? Олордын јүрүми уур, шыралу болгонын көргүскен јерин стихотворениеден таап кычырыгар.

3. Крестьян балдар неге, кайда үренип турган?

4. Олор ајыкчыл, јалтанбас, тогүндөбөс, гапкыр, иштенкей балдар болго-
ны кайдан билдирет?

5. Одын тартып клееткен алты жаштуу улчакты поэт сүүп, ого килеп тур-
ганы кайдан билдирет?

Стихотворениеге журук план тургузыгар.

«Эргөкчө эр кижиге» деп үзүктү ундыбас эдип үренип алыгар.

Волгада.

Н. Некрасов.

О Волга!.. менинг кабайым!
Мен сени сүреен сүүйдим.
Таң жаңы ла жарыганда,
Ончо неме уйуктап јатканда,
Төрөл сууга мен барып,
Балыкчыларга болужып туратам.
Ортолыктарла мылтыкту басып,
Кемеге отуруп, балык тудатам.
Ойноп турган аң чылап,
Кумакту јараткан јыңылап түжетем.
Эмезе таштар мергедеп,
Сууны јараттай жүгүретем.
Јайдын јыргалын көрүп,
Јаш жүрегим көкүп туратан.
Јалаңдарда кожондоп,
Акту бойым сананып туратам:
Бу кумакту јараттардан
Ырап кайдаар да барбазым,
Төрөл суумнын јанынан
Мен качан да айрылбазым.
Је, Волга, сенин јанында
Онту-калак үзүк јок угулат.
Јерге јетире бөкөйип калган,
Тарыска өдүктөр кийип алган
Бурлактар¹ јойу баргылайт,
Сууны өрө кош тарткылайт.
Олордын онту-кыйгызы

¹ Бурлактар — кошту јаан кемени суу өрө сүүртеп тартып турган улус.

Суу үстүлө жаныланып,
Кыркушту өткүн угулат.

Мен Волганын жанында тургам,
Өксөп, өксөп ыйлагам,
Кулданыштын, кунукчыл жүрүмнүн
Суузы деп оны адагам.

Сурактар.

1. Поэт Волганы канайып адаган?
2. Поэт бала тужунда канайып соодоп жүрөтөн?
3. Төрөл сууда ол кемнүн уур жүрүмүн көргөн?
4. Андый жүрүмдү көргөн Некрасов нени санаган?

Көлдин жаказында.

Экскурсияга жүргөн пионерлер көлдин жанына жедип келерде, түн кире берди. Түжүнө ле баскан балдар чала-была ажалып алала, палаткаларына кирип, түргөн уйуктай бердилер. Үредүчи Сергей Иванович көзи жумулганын бойы да билбей калды.

Таң эртен ончозынан озо кара быыраш чачту Ырыс деп уулчак ойгонды. Палатканын ичине томонок учуп кирбеген болзо, ол до күн чыкканча уйуктап жадар эди. Же томонок!.. Бу неге де турбас неме уулчактын уйкузун чыгарган. Ачымчулуун! Айла ачынбаска да болбос. Он кирези улустын жүзүн айкап учуп өдөлө, келип Ырыстын тумчугынан тиштеген. Ол неге жараар? Өскө тумчук табылбады ба? Ырыс экскурсияга барар алдында энезиле кожо кырда үүринен арткан койды бедреп, түн ортозына жетире жүрүп калган. Бу коштой жаткан Топчинов десе тогус часка жетире уйуктаган. Айла онын тумчугу да ончозынан жаан. Томонок ненин учун оны тиштебеген?

Ырыс томоноктын андый «кылыгын» жаратпай, тиштедин алган жерин тырмап отурала, уйкузы келбей барарда, палаткадан чыга конды.

Кайда да ыраакта турналардын табыжы угулып турды. Саста өскөн кыйгактын ортозынан алтын-сары аңырлар көдүрилип, «аң-аң-аң» деп калакташып, көлдин ортозы жаар уча берди.

Ырыс жүзүн-башка куштардын табыжын угуп, айландыра
жерди айкап турала, кенетийин ойто палаткага кирди, анда
жаткан нөкөрүн будынан тартып, шымыранды:

— Акча, Акча... Тур!

Онызы ойгонып келерде, айтты:

— Чык, бери кел...

— Не болды?

— Капшай! — деп, Ырыс айдала, байагы жерине мендеп
барды.

Жыпшык көстү Акча өдүгүн де кийбей чыгала, токтобой тур-
ган штанын кажынан сол колыла тудуп, Ырыстын жанына жү-
гүрүп келди.

— Не болды?

— Көр, — Ырыс көлдин жаказы жаар көргүсти, — кандый да
солун куштар жүрү.

Жажарып турган желбер төнгөзөктөрдүн ортозында келимче
ак жерде отоп жүргөн эки кушты көрөлө, Акча сүүндү:

— Макалуун! Билеринг бе, не?

— Бу турнанын балдары. Олорды тудуп алар керек.

— Туттурар эмеш пе? — деп, Ырыс аланзды. — Уча
бербей...

— Жо-ок, олор учуп билбес, кичинек.

Бу тужунда Ырыстын кап-кара көзи суркурай берди. Акча
оны ийининен тудуп, күлүмзиренип сурады:

— Айдарда барып тудалы ба?

Ырыс карууна бажыла кекип, айтты:

— Чотпоковты ойгозып алар керек.

Акча кезек өйтө унчукпай турала, каруун жандырды:

— Жок, керек жок.

— Ненин учун?

— Былтыр бис оныла экү балык кармактап жүргенис... Ол
суугуштын уйазын табала, бузуп салган.

— Айса, Топчиновты ойгозып алалы ба? — бойына база
бир нөкөрдү кожуп алар күүндү Ырыс сурады. Же Акча Топ-
чиновты да жаратпай салды:

— Керек жок, ошонг туза болбос. Көзүн бичиктең ле албай
жүргөн кичи нени билер ол?..

Эки нөкөр, турнанын балдарын тудуп алар болуп, араай
өткөлөп бардылар. Түндө түшкөн чалынга олордын чамча-штан-

дары тургуза па үлүштөтө берерде, экү соокко калтыражып, араай шымыранып, брааттылар:

— Ырыс, бис турнанын балдарын тудуп алзабыс, Сергей Иванович те, балдар да сүүнөр, чын ба?

— Эйе, Акча, бис оморды школдо азыраарыс па?

— Тындулардын толугында тударыс.

— Бисте турналар жок ине?

— Анда кандый да апагаш чычкандар ла бар.

— Эйг, ол керткиндерди мен колго до тутпас эдим — деп, Ырыс жүзин жескингендү жуурылтып, эрмектенди. — Турналар, кандый да болзо, артык не?

Акча карууна неме айтпады. Ол кайчылап койгон бажын өрө көдүрөт, ичкери карап көрдү. Куштар байагы ла жеринде амыр отоп жүргүлөдү.

Кийин жанында кижини жөдүлдөгөн уулду. Акча кайра көрдү. Же түмөн чечектүү жерде, агарып турган палаткалардан өскө, неме көрүнбөстө, онын ары өңөлөдү. Онын эмеш унчукпай барып жадала, тас бажын тырманып, жыланга буттарын жыжыштырып, нөкөрүнөн сурады:

— Сени томоноктор тиштеп туру ба?

— Коркушту. Кулактарым төрт изий берди — деп, Ырыс айтты.

Көл жаказына жуук жүзүп, омок чуркуражып жүргөн жап-жараш боро өртөктөр, балдардын жууктап келгенин сезеле, табыштанбай бардылар. Акча оморды көрөлө, токтой түшти. Нөкөрү ого жууктап ла келерде, жаан сары бака секирип чыгала, Акчанын мойынына келип түшти. Ол чичке үнүлө кыйгырып ийгенин бойы да билбей калды. Өртөктөр канаттарын сыгыртып, уча бердилер.

— Көрмөстүн баказы! — деп, Акча араай кимиректенип, онын ары ичкерледү.

Ол өйдө турнанын балдарынан өскө кандый да немеге жибиркебей турган Ырыс коштой өңөлөп, шымыранды:

— Бис ол куштарды неле азыраарыс?

Бастыра бойы калтырап, эрмек айдып болбой турган Акчанын тиштери тарсылдап турды:

— Б-б-боо-ро адам, омор б-бакаларды сүүйтен деп айткан... Жаандарын чокып жийтен, кичинектерин десе бүдүнгө ажырып ийетен деген.

— Жайгыда не болзын. — Ырыс, соокко көгөрүп калган эриндерин жүк арайдаг кыймыктадып, эрмектенди. — Бистин чеденин жанындагы саста бакалар көп. Олордын бапылдажына кижинин кулагы тунар... Же кышкыда нени берер?

— Онызы керегинде Сергей Ивановичтен сурап угар керек. Ол ончозын билер кижиге.

Балдар көстөп алган жерине жууктап келеле, тым жада бердилер. Онон баштарын араай көдүрүп, ичкери көрөр болзо, турнанын балдары жүрген ак жер ээн жатты.

— Бу кайда баргылады? — деп, Ырыс энчикпей сурады. — Качар жер жок. Кайда да барза, көрүнөр эди.

Акча бут бажына турды; сууга өдөлө, там токтобой барган штанын өрө тартып, айтты: — Жок, олор кайда да барбаган, мында ла жажынган болор. Бедреер керек.

Уулчактар байагы ак жалаң жерди шиндеп, ойлоп жүргөн койондор чылап, жүгүрүп, бедрей бердилер. Же турналар, жердин алдына кире бергендий, табылбай турды. Учында Ырыс бош арып, күүн-күч жок базып браадала, кичинек ойдыкта тын жок жаткан эки сары-боро кушка учурап, алаң кайкай берди:

— Ба-таа, жаңы ла отоп жүргөн немелер кандый капшай өлди?! — Бирүзин узун будынан тудуп, өрө көдүрди.

— Бу мыны көрзөң дө, Акча!

Акча койу өлөңгө бүдүрилип, жыгыла-жыгыла жүгүрүп келди. Жерде жаткан кушты будыла үч-төрт катап аңдандырды. Онон чолтык канаттары да, узун тумчукту бажы да салактап турган турнаны нөкөринин колынан алып көрөлө, жерге таштап, айтты:

— Бу өскө болбой, бүдүжинен көрзө, олор жаңы өлгөн эмес болгодый. Жакшы бедреер керек.

— Уча берген болор — деп, Ырыс айтты. Олор мында өнөтийин бисти сакып жүрер бе? Сенин кыйгыңды укпаган деп туруң ба.

— Кандый кыйгыны? — Акча кайкап сурады.

— Байа житкене бака «меч» эдерде, чочыбадын ба? Чыгырып ийбей кайттын.

Турналардын табылбай турганына ачынып жүргөн Акча бирде неме айтпай, туура басты.

Ырыс унчукпай барды. Ол кенетийин кунукчыл санаага алдырып, кайда да көрүнбей жүргөн куштарды ижемжизи жок бедрей берди...

Кырдын ары жанынан кўн чыгып, кеен өзөккө текши чалып ийди. Араай толкуланып жаткан көл жалтырай берди. Жүзүн башка кожондоп турган куштар көптөди. Же бу куштар да, көлдин жаражы да, жердин түмөн чечектери де эки уулчакты сүүндирбей турды. Сүүнип жыргаар ордына, изип келген күнге Ырыс ла Акча, уйкузырап тургандый, жобожый бергендер. Учы-учында Ырыс төрт чөкөнөлө, айтты:

— Болор! Жок немени кайдан табар?

Акча үн де чыгарбай жүрди. Ол нөкөрининг сөзине каруу бербей, палаткалар жаар араай басты. Ырыс оны ээчий барды.

Ырыс ла Акча келгилеерде, бастыра пионерлер физзарядкада болгон. Олор эмди нени эдерин билбей турдылар. Стройдын алдында турган Сергей Иванович айтты:

— Бери баскылагар.

Эки нөкөр жууктап келерде, ол сурады:

— Зарядкага келбей, слер кайда болдыгар?

Ырыс үредүчининг көзине чике көрбөй, туктурулып, кайда болгондорун куучындады.

Кезик пионерлер оны угуп, каткырышты.

— Токтогор, балдар. Мында сүрекей жаан керек болгон эмтир — деп, Сергей Иванович, колын өрө көдүрүп, айдала, Ырыс жаар бурулды:

— Көк жарамас, керек келишпеген туру... Ол кичинек турналар слерденг коркыйла, өлгөн болор бо? Табыштанбас керек болгон.

Ырыс коштой турган нөкөри жаар кылчас эдип көрди. Байа бакадан чочып, кыйгырып ийген Акча, онын көрүжининг учурын билеле, бажын төмөндөдип, онг колыла тумчугын арлап, унчукпай турды.

Сергей Иванович чырайын соодып, оноң ары эрмектенди:

— Мен бодозом, турналар слерденг коркыйла, өлгөн. Олорды экелдигер бе?

— Жок.

— Кайда таштадыгар?

— Жаткан ла жеринде.

— Ыраак па?

— Жок, бу ла мында...

— Андый болзо, эмди ле барып экелигер. Капшай!

Ырыс ла Акча көлдин жаказы жаар ойто жүгүрүп келеле, көр-
зө, байагы өлгөн турналар кайда да жок болды.

— Бу кандый сан башка куштар? — Ырыс кайкады.

— Мүркүт апарган болор — деп, Акча, бажын өрө көдүрүп,
тегери жаар көрди. — Ойто барбаганча болбос.

Ырыс жөпсинбеди:

— Куру канайып барар! Сергей Иванович «слер бисти меке-
легенеер» деп айдар.

Ырыс ла Акча база жарым час кире бедреп жүреле, ойто одуга
келип, ыйламзырап айттылар:

— Ту-урналар табылбады.

— Жакшы бедредигер бе?

— Ол жерди үзе көрүп келдис.

Сергей Иванович эки нөкөрди будынанг ала бажына жетире
аыктап турала, каткызын токтодып болбоды.

— Ол турналар палаткада, слерди бедреп келген.

Балык тударга кармактарын белегеп отурган балдардын кат-
кызы жиркирей берди.

Ырыс ла Акча куштарды көрөлө, оларды жалакай колдорыла
кучактап, экү сүрекей сүүнди. Онон балдарла кожо узак каткы-
рышты.

Балдардын табыжы токтогон соңында, Сергей Иванович кү-
лүмзиренип сурады:

— Же бу учуп билбес кичинек куштар слерди мекелеп салга-
нын эмди билдигер бе?

Ырыс ого каруу берер ордына удуга сурак берди:

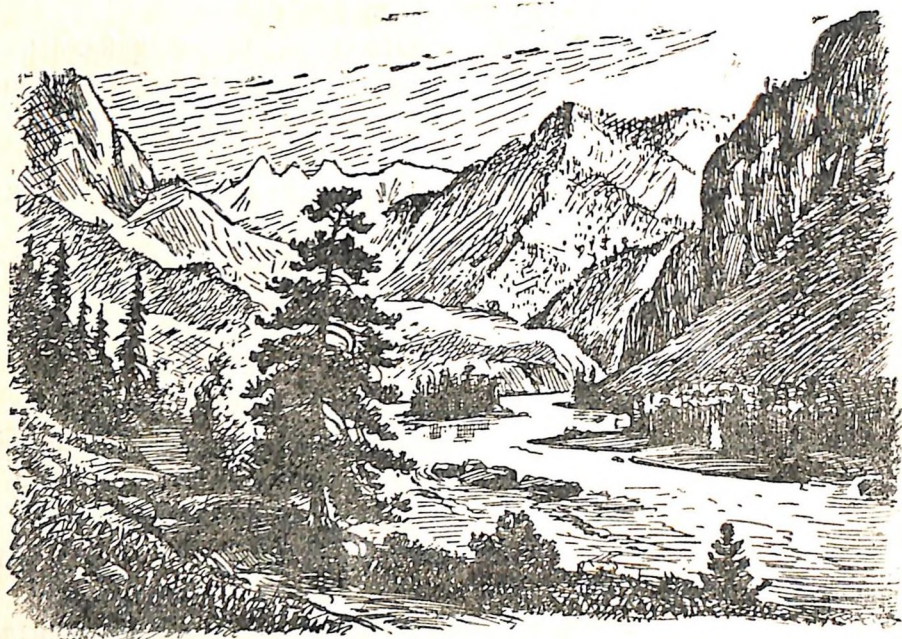
— Сергей Иванович, оларды кем тудуп экелди?

— А бу бичиктен өскө неме билбес деп, слердин жектеген нө-
көригер — деп, үредүчи тууга отурган Топчинов жаар көргүзүп,
айтты.

Ол күн Сергей Иванович бастыра пионерлерди жаңыс жерге
жууп алала, башка-башка куштардын жүрүминен көп жылбүлү
учураалдар куучындап берди.

Сурактар.

1. Ырыс ла Акча эртен тура кайда болдылар, олар анда нени таптылар?
2. Акча ла Ырыс турналарды ненин учун таппай калдылар?
3. Турналардын кылык-жаңы кандый деп билип алдыктар?

К а д ы н.

П. Куцияк.

Жарадыҥа келип көргөжин,
Шилдий сууныҥ жаражын!
Терен түбинде таштарды
Тоолоп алгадый ончозын!

Алтайдың сууларының жаражы — сен!
Аткай октоҥ түрген агадың,
Көк таштарды жалап жадың,
Көк кумакты экчеп туруң!

Чакпындарыңды көргөндө, —
Мөңүн суудый мызылдайдың,
Артуларың ангданыжып,
Корголжынды бүйктелединг.

Түбинде таштарла балырашкан үний
Түнге-түшке жаңыланып турат.

Эңчейишкен Алтайдын туулары
Ээчий оны такып айдыжат.

Канча үйе өткөнчө —
Калыктын жүрегин тутканг сен,
Алтайдын камдарын жайнадып,
Көп берүни алган сен...

Жаңыс ла бу өйдө жобожыдын,
Бистерле тил билиштинг,
Белинги кечире күр саларда,
Күлүмзиренип каткырдын!
«Социализм керегине беретен
Туза менде көп!» — дединг.

Сурактар ла жакылталар.

1. Поэт Қадынды кандый суу деп адайт? (Стихотворениенинг сөстөриле айдып беригер.)
2. «Калыктын жүрегин тутканг сен» деп сөстөрдү жартап беригер.
3. Волга ла Қадын суулардын салымында озогы тушта кандый текши темдектер болгон? Эмди кандый текши темдектер бар?
4. Суу кижиге кандый туза жетирип турганын куучындап беригер.

К ү с.

А. Пушкин.

Тенгерила булуттар жылыжат,
Күннинг чогы там астайт,
Түш улам ла кыскарат,
Агаштар бүрин кунукчыл шылырадып,
Бир эмештенг түжүрип тургулайт.
Жаландарга туман жайылат,
Кастар чуркурап, үүрлежип,
Түштүк жаар ууланып учкулайт.
Кунукчыл ой жууктады,
Ноябрь ай башталды.

Эртен тура соок турат,
Кырада иштер токтоды.
Ач бөрү жем бедреп,
Эне бөрүлө жолго чыкты;
Бөрүни сескен ат шоокырат,
Жорукчы кижги адын камчылайт.
Эртен тура күдүчи
Малды жаланга чыгарбайт,
Тал түште уйларды жадынга
Онын шосры кычырбайт.

Жакылталар.

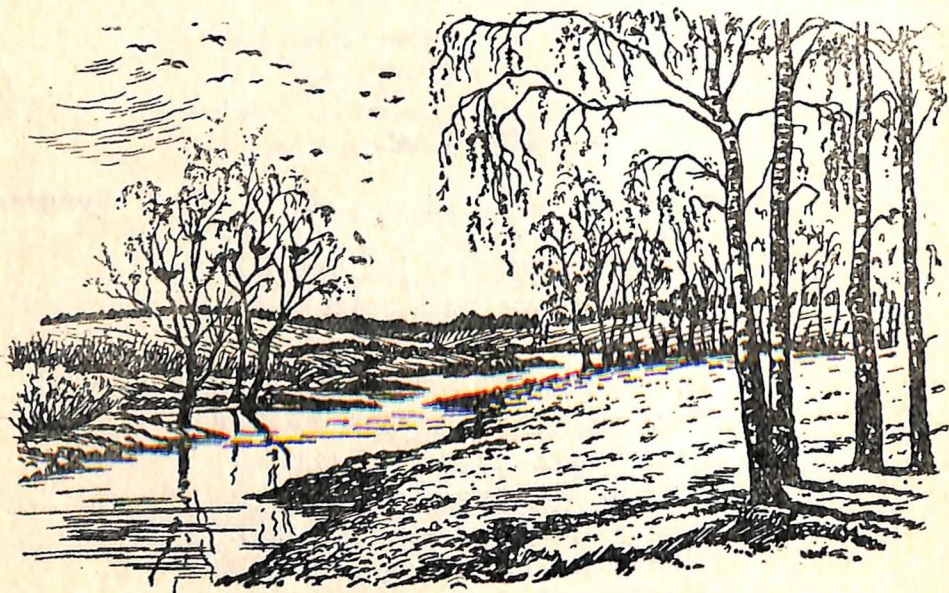
Күстүң башталган темдектери керегинде: күннинг аайы, улустың ижи, куштардың, аңдардың жүрүмү кубулып турганы керегинде үлгерде айдылган строчкаларды таап кычырыгар.

Үлгерди ундыбас эдип үренип алыгар.

Агаш ортозында күски күн.

И. Тургеневтин бичигени аайынча.

... Мен койу агаш ортозына бардым. Күн сүрекей жакшы болгон. Айландыра бир де табыш жок, тым. Тийин агаштарда будактан будакка калып жүргени, сынган будагаш өскө будактар-

га араай табарып, јымжак өлөнниң үстүне түшкени јүс алтам-нын бажында да угулып турган.

Кей тыг јылу да эмес, соок то эмес, кандый да ачкылтым јытту, кижининг көстөрин ле јаактарын эмеш ачыдып турат; јөргөмөштинг торко учуктый чичкечек, ортозында ак болчокту узун учугы араай учуп келеле, мылтыкка јапшынып, кейде чөй-ле берди — онызы күн јылу болорынын темдеги!..

Турналар учкулайт.

И. Тургеневтин бичигени аайынча.

... Кенетийин бистин үстүсте јаан табышту, үнгүр кыйгы угулды, ол ло тарыйын эмеш алдыбыста база такып угулды.

Јаан, јараш куштар, барбак канаттарыла каа-јаа тыг талбып, үч толукталып, ээчий-деечий учуп бараткандар. Олор баштарын ла буттарын чөйип, төштөрүн күрдейтип алып, токтоду јоктон учкулайт. Олордын түрген учужынан кей торт сыгырып турат. Андый бийикте, тындулардан ыраак јерде, андый јаан ийдени, андый түрген жүрүмди көрөргө дө кайкамчычу болгон...

Јакылталар.

1. Күс керегинде стихотворениелерди ле куучындарды база катап кычырыгар: күннин аайы кубулганы керегинде (тенери, күн, кей), агаштардын бүри түжүп турганы керегинде, куштар јанып турганы керегинде, тындулар керегинде, улустың күүн-санаазы керегинде айдылган эрмектерди чыгара бичип алыгар.

2. «Алтын күс», «Орой күс» деп темалардын бирүзине сочинение бичигер.

Сочинениениң планы:

1. Күски тенери.	4. Куштар јанып турганы.
2. Агаш ла суу.	5. Тындулардын жүрүми.
3. Бүктер ле јаландар.	6. Улустың жүрүми.

Стихотворениелерден ле художественный куучындардан кееркедил айткан сөстөрдү алып, сочинение бичиир тушта тузаланыгар.

Пушкиннинг жүрүминенг.

Улу орус поэт Александр Сергеевич Пушкин жоксыраш калган дворяниннинг билезинде 1799 жылда чыккан.

Ол Москвада Мария Алексеевна деп жааназынын ла крепостной нянязынын колында өскөн. Уулчак жааназынаг айрылбай, чөрчөктөр угуп отуратан.

Же Пушкиннинг нянязы Арина Родионовна — орус албатынын кожондорын кожондоорго, чөрчөктөр айдарга оного артык ус болгон. Ол кичинекей Пушкинди сүреен сүйүгөн.

Жалакай карган эмеген энгирде онын орынынын жанында кожондоп отуратанын Пушкин жажына ундыбаган. «Сен, менин кабайымды жайкап, кожонгыгла мени сүүндирип туратан» — деп, Пушкин согында нянязына бичиген.

Жылдар өдүп турган, чөрчөктөрдү бичиктер солыган. Сергей Львович Пушкиннинг айылында жаан библиотека бар болгон. Пушкин бала тужунаг ала бичиктерди сүреен сүйүгөн. Ада-энези уйуктап жатканда, адазынын кабинетине чамчачан барып, креслого отурала, бичиктерди ээчий-деечий кычырып туратан. Он эки жашту Пушкинди ада-энези Царскосельский лицейге үренерге ийген, ол тужунда уулчак орус ла классический французский литератураны жакшы билетен, французский тилди сүреен жакшы билетен болгон.

Пушкин лицейде алты жыл үренген. Лицейде тапкан жакшынак нажылары ого бойынын билезиндий болгон, олорго ол жажына нажылажып жүргөн.

Орус албатыны кулданып, базынчыктап, эш неме билбес эдип, карангуйда тудуп турган крепостной правоны жаман көрөгө Пушкинди лицейдин бир кезек үредүчилери үрөткөн. Каан бойы эн жаан помещик, онын учун ол албатынын өштүзү деп, Пушкин үренер тушта билип алган. Жирме жашту тужунда ол мынайда бичиген:

«Кул жүрүмнөң айрылган албатыны көргөйүм не?..»

Төрөлимди жарыдып, жайымнын тагдагы жарыгай не?»

Пушкиннинг каан ла жаан байлар керегинде кезикте чукулдап, кезикте электеп бичиген стихотвореньелери олорго једерде, олор Пушкинди ссылкага ийгендер.

Ол өйдө Пушкин «Руслан ла Людмила» деп жаан стихотворный произведениенин авторы болгон.

Ссылкада ол алты жылдыг туркунына жүрген, је онын калтанчы эки жылын энезинин Псковтын јанындагы Михайловское деп јуртында сок јангыскан өткүрген.

Михайловскоеде Пушкиннинг эрикчил жүрүмин јангыс ла карган няязы кожо өткүрген.

«Пушкин няязын сүрекей сүүген! Ары-бери барбаганда, јаантайын Арина Родионовнала кожо отуратан. Эртең тура уй-кудан турза ла, няязын: «Энем су-кадык жүрү не?» — деп кө-көргө жүгүрип баратан. Ол няязын энем дейтен» — деп, Пушкиннинг кучери Пётр куучындаган.

Сонгында няязына ийген письмозында Пушкин мынайда бичиген:

«Кату күндер тужунда
Карган најым сен болдың!
Қарагай ортодо јуртта
Мени јангыскан сакыйдың.
Көзнөк алдына отурып,
Көөркий, санаага алдырдың,
Чырышталган сабарларынла
Араайын түүп отурадың.
Ундылып калган парата өткүре

Ыраак жолды аыктаыдын,
Эрикчил жүрүмди сананып,
Кунугып калган турадын».

Пушкин албатынын чүмдеген кожондорын ла чөрчөктөрүн анчадала жакшызынып угатан. Ол кожондорды ярмаркада тыленчи өбөгөндөрдөн лө ойноп турган кыстардан угуп, бичип туратан.

«Кыстар ойноор болзо, Пушкин кызыл чамча кийип алала, олорло кожо ойноп, олордын кожондорын тыгдап угуп, бойы база бијелеп, кожондоп туратан — деп, крестьянин Павлов Иван куучындаган. — Ол ончо улусла жалакай, жакшынак куучындажатан. Жайгыда балдар жиілектер жууыла, ого садарга апарганда, ол акчаны төлөйлө: «Жиілекті бойыгар жигер, балдар», — деп, ойто беретен болгон.

Је Пушкин бойынын няязынын чөрчөктөрүн ле кожондорын угарга анчадала тыг сүүйтен.

Михайловскоеден ол карындажына мынайда бичиген:

«Түштеги ажанышка јетире бичип отурадым, ажанып алала, таг атту јортып жүредим, энгирде дезе чөрчөктөр угуп турадым... Кандый сүрлү-јараш чөрчөктөр!»

Пушкин Михайловскоеде ссылкада болордо, Петербургта восстание болгон, каан өлгөн деп табыш ого јеткен. Башкаруга өскө каан турган кийининде Пушкинди ссылкадан Петербург јаар јандыргандар.

Петербургка Пушкин јангы, эг артык произведениелерин эжелген. Улус оны сүүнчилү уткыган. Је онын азыйгы, жакшынак најыларынан Петербургта бир де кижі артпаган: кезиги өлгөн, кезиктери ссылкада болгон...

1831 јылдын јайын Пушкин јараш садтарлу Царский Село-до өткүрген. Анда ол «Салтан каан керегинде чөрчөк» бичиген.

Орус чөрчөктөрдін чүми јогы, јилбүлүзи, кайкамчылу јараш тили Пушкинди кайкадып ла сүүндирип туратан. Албатынын јайым керегинде күүнзеген санаазы, ар-бүткенди кижиге уккур эдип алары керегинде ле сүүнчилү жакшы иш керегинде сананган санаазы чөрчөктөрдө айдылганын Пушкин жакшы билген.

Пушкин орус албатынын чөрчөктөри керегинде мынайда айткан: «Анда орус жүрүм билдирет... Анда Русьтын ийдези көрүнөт!».

Талай жаказында жажыл дуб.

Талай жаказында жажыл дуб;
Онон алтын кынјы салактайт;
Ўредүлү мый кынјыда
Түни-түжи айланат;
Он бурыза — кожон салат,
Сол бурыза — чөрчөк айдат.
Алмыс анда баскындайт,
Русалка будакта отурат;
Улус жүрбеген орук жолдордо
Солун андардын изи жадат;
Такаа бутту кичинек тура
Көзнөги, эжиги жок турат;
Агаштарда, жалаң жерлерде
Көскө не ле көрүнөт:
Кумакту ээн жаратка
Толкулар тийип түрүлөт,
Одус жараш баатырлар
Суудан чыгып келгилейт,
Талайда кожо жүрген таайы
Мында да кожо ол жүрөт;
Анда корольдын уулы жолугып.
Казыр каанды жымжадат;
Агаш-таштын үстүнчө,
Албатынын көзинче
Баатырды тармачы апарат;
Кааннын балазы караңуу жерде
Карыгып күндерин өткүрөт,
Онын айбызын көк бөрү
Уккур, жакшы бүдүрөт;
Агаш сокы Алмыс-Эмегенле
Алдынан бойы баскындайт.
Алтынга ачап Кашей каан
Арып, там ла кугарат;
Анда орус жүрүм билдирет...
Анда Русьтын ийдези көрүнөт!

Сурак ла жакылта.

1. Пушкиннинг бу үлгериндеги кайкамчылу немелерди слер кандый чөрчөк-төрдөг билеригер?

2. Үлгерди ундыбас эдип үренип алыгар.

Салтан каан керегинде, онын жакшынак баатыр уулы Гвидон Салтанович керегинде ле сүреен жараш кыс-куу керегинде чөрчөк.

А. Пушкин.

1.

Бозом энирде көзнөк алдында
Уч кыс күдели ирип отурды.
«Каан абакайы болзом — деп,
Олордын бирүзи айдынды, —
Курсак-арагы белетеер эдим,
Крестү жонды жыргадар эдим».
«Каан абакайы болзом — деп,
Экинчизи куучындады, —
Көп бөсти согор эдим,
Ончо улусты кийимдеер эдим».
«Каан абакайы болзом — деп,
Учинчи сыйыны айдынды, —
Каанды мен сүүндирер эдим,
Баатыр уулды табар эдим».
Калганчы сөсти айдарда ла,
Туранын эжиги чыкырт этти,
Кыстар отурган турага
Каан бойы кирип келди.
Куучын болгон тужунда
Каан тышкары турган эмтир:
Учинчи кыстын эрмеги
Ого сүреен жараган эмтир.
«Эзен, бойлу жараш кыс,
Менин абакайым болорунг,
Сентябрьдын учында
Баатыр уулчак табарынг.
Слер, жакшынак эжелер,
Кожо барарга тергенеер,
Бу турадан чыгыгар,

Бисти ээчий барыгар:
Слердин бирүгөр бөс согуп,
Ткачиха¹ болуп иштенер,
Экинчигер курсак азып,
Менин өргөөмдө жүрер» — деп.
Каан кыстарга айтты,
Эжиктен чыгып басты.
Каан узак тергенбеди:
Ол ло күнде той этти.
Жаш жараш үйининг
Жанына коштой отурды...
Ончо улус тойлоды,
Ойын-жыргал башталды.
Ткачиха бөс согуп,
Ачынып, короноп ыйлайт,
Повариха² казан азып,
Атыйланып чугулданат,
Салымына жарбынгылайт,
Сыйынына арбангылайт.

2.

Калапту жуу башталды,
Каан жууга жазанды.
Абакайыла эзендежип,
Аргымагын минип,
«Жанганчам чеберлен» — деп.
Бойы атанып жүре берди.
Журтаган жеринен ырады.
Калапту узак тартышты.
Абакайы онын бала тапты,

¹ Ткачиха — бөс соготон үй кижиги.

² Повариха — казан азатан үй кижиги.

Аршын сынду уул чыгарды.
Чыгарып алган балазын,
Мўркўт чилеп, корыды.
Јууда јўрген каанга
Бичиктў элчи аткарды.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Абакайды базар дешти,
Онын элчизин тудар дешти;
Бойынын элчизин ийдилер,
Мындый бичик бичидилер:
«Абакайынг ѳткѳн тўнде
Уулы-кызы јарты јок,
Балага тўндеер аайы јок,
Чычкан дезе чычкан эмес,
Бака дезе бака эмес,
Кандый да аннын балазын
Таап алган отуры».
Элчининг јетирген бичигин
Каан лаптап кычырды,
Коркушту тынг атыйланып,
Элчини буурга сананды.
Катап санаа алынды,
Кату ого јакарды:
«Удабас бойым јанарым,
Керекти бойым аайлаарым».
Кааннынг бичигин элчи алды,
Айылы јаар атанды.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Элчини эзиртер дешти,
Онын бичигин солыыр дешти.
Элчи кѳѳркий эзирди,
Олор бичигин солыды.
Эзирик элчи јанып келди,
Мындый јакару экелди:
«Боярларым-бийлерим
Тегин-темей отурбазын,
Абакайды балазыла
Теренг сууга таштазын».

Боярлар арга таппай турды.
Кааннынг ўйине килеп турды.
Онын кийининде боярлар
Каан абакайга бардылар,
Кааннынг берген јакарузын
Лаптап туруп кычырдылар.
Јаш уулду абакайды
Јаан бочкого суктылар,
Бочконы туй шыбайла,
Тўби јок тенгиске салдылар.
Салтан кааннынг јакарузын
Бўдўрдис деп айдыштылар.

3.

Тўнде јылдыстар мызылдайт,
Талай сўреен толкуланат;
Булуттар тўрген кѳчўп турды.
Талайда бочко агып јўрди.
Эри ѳлгѳн эмеген чилеп,
Абакай ѳксѳп ыйлап отурды.
Кожо отурган уулчагы
Час сайын јаанап турды.
Абакай там ла кунукты...
Уулы толкуны сурады:
«Сен, толкуум, согуладынг.
Амыр јок јайканадын,
Барайын ла деген јерге
Ууланып, тўрўлип барадын,
Талай таштарын эледип,
Суу јарадын ажыладынг,
Кандый ла јаан керепти
Чѳнгўрбей, сен тудадын.
Бистинг тынысты кыйба сен,
Јаратка бисти чыгар сен!»
Кааннынг уулынын сурагын
Толку тўрген бўдўрди,
Кайкалап јўрген бочконы
Қадалгак јаратка чыгарды.
«Мынанг канай чыккайыс не?

Кудай биске болушкай не?»
Энези санааркап отурды.
Уулчак ёгдөйип турды,
Бочконунг түбин оодорго
Бар күчиле чырмайды:
«Мынынг түбин ойодым,
Көзнөк эдип аладым».
Бочконунг түби ойыла берди,
Уулчак оноң чыгып келди.

4.

Энелү-уулду эки бойы
Ак-жарыкка чыккылады,
Келген јерин билерге
Айландыра ајыктады.
Ак јерде төн турды,
Айландыра талай эмир,
Төн үстүнде сок жаңыс
Јажыл дуб бар эмир.
«Бис экүде курсак јок» — деп,
Уул отурып сананды.
Дуб агаштын будагын
Толгой тудуп сындырды.
Крес буулаган торко буула
Јаа эдип буулады.
Бир будакты сындырды,
Учап, согон јазады.
Аңдар, куштар бедреп,
Талай јаар ууланды.
Талай јаказына једерде,
Табыш-онту угулды...
Талайда амыр эмес ошкош;
Јаан јеткер болгон ошкош:
Суунунг үстүнде ак куу
Қирер јерин таппай турды,
Қанаттарын талбынып,
Сууны чачылта согуп турды...
Онынг үстүнде тейлеген
Қурч чокыжын ачып алган,
Тырмактарын белетеп алган,

Кулугур учуп айланат,
Кууны теберге умзанат...
Кааннынгу уулынын согонг
Тейлегенге кадалды.
Тейлеген канга уймалып,
Сууга кельп јыгылды.
Куу дезе тейлегенди
Сууга капшай чөңүрерге,
Канадыла согуп турат,
Чокыжыла чокып турат.
Оноң кааннынгу уулына
Орус тилле ол айдат:
«Сен мени аргададың,
Өлүмненг мени айрыдың,
Менингу учун үч күнге
Курсак јибезинге комудаба.
Согонунг талайга јылыйды деп.
Темей јерге сананба.
Онынгу учун кийининде
Јакшымды сего јетирерим,
Мен сени ундыбай,
Јажына сананып јүрерим,
Қанатту куу мен эмезим —
Қаан кижининг балазы.
Тейлеген деп өлтүргенин
Тейлеген эмес — тармачы.
Эмди ойто бурылып бар,
Амыр јадып, уйуктап ал».
Анайып айткан ак куу
Ары болуп уча берди.
Кааннынгу абакайы уулыла
Ач бойлоры уйуктай берди.
Кааннынгу уулы ойгонып,
Уйкузынан туруп келди.
Айландыра ајыктайла,
Аланг кайкап тура берди.
Эн болгон јерде
Эмди город турар болды.
Турган городты эбиреде
Тиштү-тиштү стене болды.

Ак стенечинг ары жанында
Монастырьлар тургулайт,
Алтын башту церквелер
Айландыра жалтыражат.
Уулчак энезин ойгосты,
Энези көрүп кайкады.
«Куунын эткен жакшызы
Бу эмитир» — деп, уул айтты.
Энелү-уулду мендегилеп,
Город жаар баргылады.
Эжигин ачып кирерде ле,
Шаңдар үни жаңыланды,
Албаты-жон оморды
Айлана базып уткыды.
Алтын абрага отурган
Атту-чуулу жаандар
Удура келип, бажырдылар,
«Бажысты билер кааныс» —
деп,

Баш эңейтип мүргүдилер,
Князьтың бөрүгин кийдирип,
Улуркадып чүмдедилер.
Энезинен жөп алып,
Уул ширееге отурды.
Терге-журтын башкарган
Князь Гвидон деп аданды.

5.

Жаан талайда салкын согот,
Толкуларды түрүлтет,
Ак байканын жайылткан
Кереп талайла жүзет.
Эн болгон ортолыкта
Эмди город турган эмитир,
Кеен жараш өргөөлү,
Керептер туарар жерлү.
Көргөн немени кайкашты.
Бектеп туткан пристаньнан¹

Пушкалар аткылайт.
Өдүп бараткан керепти
Жууктазын деп жакаргылайт.
Жорук жүрген коjoyимдар
Жууктап келип токтоды.
Айылчыларды князь Гвидон
Айылына кычырды.
Аракы-курсақ тургузып,
Күндүледи оморды.
Онын кийининде омордон
Мындый сурак сурады:
«Коjoyимдар-айылчылар,
Нени садып жүрүгөр?
Эмди кайдаар ууланып
Барып жаткан эдигер?»
«Жердин үстин айландыс,
Кара-күренг түлкүлердин,
Жараш деген киштердин
Терелерин саттыбыс.
Эмди ойто бурылдыс,
Күнчыгыш жаар ууландыс.
Буян ортолыкты табарып,
Салтан каанның журтына
Эмди барып жадыбыс».
Оны уккан князь Гвидон
Оморго мындый сөс айтты:
«Салтан каанның јерине
Жакшы једип барыгар.
Салтан каанга јетсегер,
Менен эзен айдыгар».
Керебине отурып,
Коjoyимдар жүре берди,
Гвидон князь санааркап,
Талай жаказында базып жүрди.
Агын суунын үстүле
Ак куу жүзүп келди.
«Жараш князим, жакшы ба?
Эзен-амыр кондын ба?»

¹ Пристань — керептер токтоп туратан јер.

Кандый санаага алдырдын?
 Эр бойын не кунуктын?» —
 Князьтан куу сурады.
 Санааркаган князь айтты:
 «Менин жаш жүрегимди
 Мындый керек токунатпайт:
 Бойымнын төрөл адамды
 Көрүп келер күүним бар».
 «Керек андый болгондо,
 Менин сөзим угарын ба?
 Кичинек томонок бололо,
 Талай кечире учарын ба?» —
 Куу анайда айдала,
 Князьтын жанына жууктады,
 Канаттарыла талбып,
 Сууны сүреен чачылтты,
 Князь кичинектеп барала,
 Томонок болуп кубулды.
 Учуп чыгып кыгылады,
 Керепке жаба жеделе,
 Кичинек тежикке жажынды.

6.

Салкын тыгыда согуп,
 Керепти жылгыр апарат,
 Буян ортолыктын жаныла
 Салтаннын жерине барат.
 Көстөп келген ороон
 Ыраагынан көрүнүп келди.
 Кошойымдар керебинен
 Кургак жерге чыгып келди.
 Салтан каан оморды
 Айылдазын деп кычырды.
 Оморды ээчий томонок
 Өргөөгө учуп барды.
 Алтын бөрүгин кийин алган,
 Алтын ширееге отуруп алган
 Салтан каан көрүнди,
 Кунукканы билдирди.
 Ткачиха ла повариха,

Кудагай эмеген Бабариха
 Кааннын жанында отурат,
 Кааннан көстөрүн албайт.
 Салтан каан айылчыларын
 Столго кычырып, отургусты.
 Эптеп, жаап күндүледи,
 Эзен-амырын сурады:
 «Жорукчылар-кошойымдар,
 Жоруктап кайда жүрдигер?
 Кайдан бери келдигер?
 Анда жүрүм кандый эмитир?
 Кижик кайкаар не бар эмитир?»
 Керепчилер айдышты:
 «Жердин үстин эбирдис,
 Көп немелер көрдибис.
 Талай ары жанында
 Жадын-жүрүм жакшы эмитир.
 Жер үстүндө кижик көргөдий
 Мындый кайкал бар эмитир:
 Талай ортозында турган
 Ээн ортолык болгон эди.
 Кереп жууктаар аргазы жок,
 Коркушту кайыр болгон эди.
 Өскөни жагыс дуб болгон,
 Өскө неме жок болгон.
 Анда эмди садтар бар,
 Церквелер, жаан туралар,
 Жараш өргөөлөр турат,
 Жагы бүткен городты
 Гвидон князь башкарат,
 Смерге эзен айттырат».
 Салтан каан кайкады,
 Айылчыларга айдынды:
 «Оору-жобол тийбесе,
 Онду-жакшы жүрзөм,
 Жагы городко барарым,
 Гвидонго айылдаарым».
 Ткачиха ла повариха,
 Кудагай эмеген Бабариха
 Салтан каанды ийбес дешти.

Санаазын кубултар дешти.
 Повариха имдеп ийди,
 Мындый эрмек айдып ийди:
 «Талай жаказында городты
 Кижн незин кайкаар?
 Јаан чибининг төзинде
 Отуратан тийин бар.
 Коолодо кожондойт,
 Кузук чертип соодойт.
 Алтын сайлу кузуктан
 Күмүш эмил кодорот.
 Саг башка неме ол,
 Кижн кайкаар неме ол».
 Оны уккан Салтан каан
 Алаг кайкап отурды.
 Томонок дезе чугулдап,
 Эезининг көзине кадалды.
 Повариха кугара берди,
 Талып жүрүп, кылыр калды.
 Јалчылары, кудагаы
 Томонокты сүрүшти.
 Ончолоры жүгүрүшти,
 Томонок дезе көзнөктөн
 Амыр-энчү чыгып келди.
 Јери-јуртын көстөйлө,
 Талай ажыра уча берди.

7.

Князь талайды жакалай
 Ары-бери базып жүрди,
 Көк талайдан көс албай,
 Узак-узак көрүп турды.
 Талай суунын үстүлө
 Куу жүзүп, једип келди.
 «Јараш князим, јакшы ба?
 Эзен-амыр кондын ба?
 Кандый санаага алдырдын?
 Эр бойын не кунуктын?» —

Князьтан куу сурады.
 Санааркаган князь айтты:
 «Менин јаш жүрегимди
 Мындый керек токунатпайт:
 Чиби төзинде отуратан,
 Коолодо кожондойтон,
 Кузук чертип соодойтон,
 Алтын сайлу кузуктан
 Күмүш эмил кодоротон
 Тийин бар деп уктым.
 Андый керектинг чын-төгүнүн
 Мен бойым билбедим.
 Андый кайкамчылу немени
 Табайын деп күүнзейдим».
 Князьтын куучынын угала,
 Куу мындый каруу берди:
 «Тийинг керегинде улустын
 Айдышканы чын эди,
 Андый кайкамчылу немени
 Мен бойым да билерим.
 Кунукпа сен, көөркийим,
 Најы күүнин көрөрим,
 Сенин сураган сурагынды
 Кыялта јок бүдүрөрим».
 Оны уккан князь сүүнди,
 Айылы јаар бурылды.
 Öргөозине једип келди —
 Мынызы не? — деп кайкады,
 Бийик чибининг төзинде,
 Ончо улустын көзинче,
 Алтын кузукты чертип,
 Күмүш эмилин чыгарып,
 Кабыктарын јууп, чогул,
 Јараш тийин отурды,
 Акту албатынын көзинче
Во саду ли в огороде¹ — деп
 Коолодо кожондоды,
 Гвидон көрүп сүүнди:

¹ Орус албатынын кокур кожоны.

«Кайран кууга быян жетсин,
Сүүнчилү жүрүмди
Кудай ого база берзин».
Ол тийинге князь Гвидон
Шили тураны жазады,
Ол туранын жанына
Каруулчыктар тургусты.
Кузуктын тоозын аларга
Бир кижини чыгарды,
Тийинге оноң мак болды,
Князька астам табылды.

8.

Jaан талайда салкын согот,
Толкуларды түрүлтет.
Ак байканын жайылткан
Кереп талайла келет.
Кайыр ортолыктын тууразыла
Jaан городтын жаныла
Ичкерлеп түрген баратты.
Керепти токтодып аларга,
Пушкалар аткылады.
Којойымдар токтоды,

Князь Гвидон олорды
Айылдаарга кычырды.
Аштын јакшызын салып,
Күндүледи айылчыларды,
Мындый сурак сурады:
«Којойымдар-айылчылар,
Нени садып жүрүгөр?
Эмди кайдаар ууланып
Барып јаткан эдигер?»
Керепчилер князька
Каруузын айдып турдылар:
«Јердин үстин айландыс,
Јединип аттар саттыбыс,
Эмди ойто бурылдыс,
Күнчыгыш јаар ууландыс.
Буян ортолыкты табарып,
Салтан кааннын јерине
Эмди барып јадыбыс».
Оны уккан князь Гвидон
Којойымдарды айбылады:
«Салтан каанга јетсегер,
Менен эзен айдыгар».
Айылчылар бажырдылар,

Керебине отурдылар,
Князь оморды үйдежеле,
Көк талайга жууктап келди.
Чакпындалган талайда
Куу эжинип соодоп жүрди,
Гвидон князты көрөлө,
Карузыган эзендешти:
«Жараш князим, жакшы ба?
Эзен-амыр кондың ба?
Кандый санаага алдырдың?
Эр бойың не кунуктың?»
«Адамның айылы-журтына
Барып келерге турум,
Андый сагышка алдырдым,
Токунап мен болбойдым»
Князтың айтканын угала,
Куу оны суулады,
Гвидон князь тургуза ла
Чымыл болуп кубулды,
Барып жаткан керепке
Удаган жокто жедишти.
Улуска чаптык этпеске,
Кичинек жарыкка кирди...
Көстөп келген ороон
Ыраагынан көрүнүп желди.
Коюйымдар керебинен
Куругак жерге чыгып келди.
Салтан каан оморды
Айылдазын деп кычырды.
Айылчылардың кийининен
Бистин чымыл учты.
Алтын бөрүгүн кийип алган,
Алтын ширееге отуруп алган
Салтан каан көрүнди,
Кунукканы билдирди.
Ткачиха ла Бабариха,
Кылыр көстү повариха
Каанның жанында болдылар,
Чугулданып отурдылар.
Салтан каан айылчыларды

Бойының столына отургусты,
Эптү-жөптү куучындашты,
Эзен-амырын сурады:
«Коюйымдар-айылчылар,
Жоруктап кайда жүрдигер?
Кайдаар барып келдигер?
Анда жүрүм кандый эмтир?
Кижжи кайкаар не бар эмтир?»
Керепчилер айдышты:
«Жердин үстин эбирдис,
Көп немени көрдибис.
Талай ары жанында
Жадын-жүрүм жакшы эмтир.
Жер үстүндө кижжи көргөдий
Мындый кайкал бар эмтир:
Талай ортозында ортолукта
Жаан, жараш город бар.
Алтын башту церквелер,
Жаан туралар, садтар бар.
Жаан өргөөнүн жанында,
Шили туранын ичинде,
Жайтак чибинин төзинде
Азыранты тийин отуру.
Жаражы оның кандый!
Шулмузы оның кандый!
Коолодо кожондойт,
Кузук чертип соодойт,
Алтын сайлу кузуктан
Күмүш эмил кодорот.
Оны кичееп көрүң.
Көп жалчылар иштегилейт.
Шили туранын жанында
Жаруулчыктар жүргүлейт.
Чыгартулу улустар
Кузуктын тоозын алгылайт.
Черү оныла эзендежет.
Алтын сайдаң акча эдип,
Садуга ийгилейт,
Кыстар дезе күмүшти
Жайырмакка бектегилейт.

Улузы ончозы бай эмтир.
 Тегин тура жок эмтир.
 Андый жаан городты
 Гвидон князь башкарат,
 Слерге эзен айттырат».

Салтан каан кайкады:
 «Оору-жобол тийбесе,
 Онду-жакшы жүрзем,
 Ортолукка барарым,
 Гвидонго айылдаарым»—деди.

Ткачиха ла повариха,
 Кудагай эмеген Бабариха
 Салтан каанды ийбес дешти.
 Санаазын кубултар дешти.
 Ткачиха каткырат,
 Кошойымдарга айдат:
 «Тийинг таштар кемирип,
 Алтын чыгара чачканын,
 Оны јерге чогул,
 Күмүш эмирлер жууганын
 Кижн сонуркап угар ба?
 Оны угул, кайкаар ба?
 Чын кайкалду немени
 Слерге айдып берейин.
 Талай кайнап толкуланып,
 Јаан табышту огурат,
 Бар-жок күчин тартынып,
 Јарат јаар ууланат.
 Өрттий кызыл куйакту,
 Ончозы түнгей чырайлу,
 Ончозы түнгей сынду
 Омок, јараш уулдар,
 Одус үч баатырлар,
 Черү чилеп јазанган,
 Черномор өбөгөнгө баштаткан,
 Көк талайдан чыгып келип,
 Коштой-коштой тургулайт.
 Ары-бери ајыктагылайт.
 Кижн кайкаар неме ол,
 Сонуркап угар неме ол».

Керсү айылчылар унчукпады,
 Кедер эмегенле блаашпады.
 Салтан оны кайкады,
 Бажын јайкап отурды.
 Гвидон дезе чукулдайла,
 Эјезининг көзине чакты.
 Ткачиха кугарала,
 Кылыр көстү отурды.
 Ончозы тура жүгүрүшти,
 Оны жок кыйгырышты:
 «Ол чымылды тудугар!
 Бажын былча بازیгар!»
 Чымыл дезе көзнөктөн
 Амыр-энчү чыгып келди,
 Айылы-јуртын көстөйлө,
 Талай кечире уча берди.

9.

Князь талайды јакалай
 Ары-бери بازیп жүрди.
 Көк талайдан көзін албай,
 Сүреен ајыктап көрди.
 Талай суунын үстүле
 Куу жүзүп једип келди.
 «Јараш князим, јакшы ба?
 Эзен-амыр јадыг ба?
 Кандый санаага алдырдың?
 Эр бойын не кунуктын?» —
 Князьтан куу сурады.
 Гвидон князь ого айтты:
 «Кайкал неме бар дежет,
 Кайдан оны табайын?
 Бойымнын терге-јуртыма
 Канайып оны алайын?»
 «Онызы кандый неме?» — деп,
 Князьтан куу сурады.
 Князь эјезинен укканын
 Ончозын куучындады.
 Куу каруузына айтты:
 «Андыј кайкал баатырларды

Мен бойым да билерим.
 Талайдан чыккан баатырлар
 Меге ончозы карындаштар.
 Кунукпай, айылыңа жанып бар,
 Карындаштарымды сакып ал».

Оны уккан князь сүүнди,
 Айылы жаар жүгүрди,
 Бийик жерге чыгала,
 Талайды көрүп отурды.
 Талай үсти жайканды,
 Бар-жок күчин тартынды,
 Толкуны жаратка чыгарды.
 Өрттий кызыл куйакту
 Одус үч баатырды
 Буурыл башту өрөкөн
 Город жаар баштады.
 Князь өргөбзине једип,
 Кару айылчыларды уткыды,
 Улус түрген жуулышты.
 Князька өрөкөн айтты:
 «Јаан, јараш городоорды
 Јаантайын корыырга
 Куудан јакылта алдыбыс,
 Оны бүдүрерге келдибис.
 Талайдан күнүң чыгарыс,
 Кайып көрүп турарыс.
 Јердин кейи биске уур,
 Эмди бис јанарыс,
 Талайыска барарыс,
 Удабай ойто бурылып,
 Улам келип турарыс».

10.

Јаан талайда салкын согот,
 Толкуларын түрүлтет.
 Ак байканын јайылткан
 Кереп талайла келет,
 Кайыр ортолыктын одожыла,
 Јаан городтын јаныла
 Ичкерлеп түрген баратты.

Керепти токтодып аларга.
 Пушкалар аткылады.
 Князь Гвидон айылчыларды
 Айылдаарга кычырды.
 Аштын јакшызын салала,
 Күндүлеп турат олорды,
 Мындый сурак сурады,
 Чын каруузын айттырды:
 «Қојойымдар-айылчылар,
 Нени садып жүрдигер?
 Эмди кайдаар ууланып,
 Барып јаткан эдигер?»
 Керепчилер князька
 Каруузын лаптап айдышты:
 «Јерди эбире жүрдибис,
 Садышкан бистин немебис:
 Булат, мөңүн, алтын эди,
 Эмди ойто бурылып,
 Буян ортолыкты табарып,
 Баратан јолыбыс узак эди.
 Салтан каанның јерине
 Барар дејип ууландыс».

Гвидон лаптап угуп алды,
 Айылчыларга мынайда айтты.
 «Салтан каанның јерине
 Јакшы једип барыгар,
 Салтан каанга јетсегер,
 Менен эзен айдыгар».

Айылчылар ого бажырдылар.
 Керебине једип отурдылар.
 Князь олорды үйдејеле,
 Талай јаказына барды,
 Кууга айдынды:
 «Адамның айылы-јуртына
 Барып келерге турум.
 Андый сагышка алдырттым,
 Токунап мен болбойдым».

Куу база ла князьты
 Бастыра бойын суулап ийди,
 Түргуза ла кубултып ийди.

Князь адару боло берди,
Ары болуп уча берди.
Барып јаткан керепке
Јаан удабай једишти,
Улуска чаптык этпеске,
Кичинек јарыкка кирди...
Көстөп келген ороон
Ыраагынан көрүнип келди.
Којойымдар керептен
Кургак јерге чыгып келди.
Салтан каан оморды
Айылдаарга кычырды.
Адару оморды ээчиде учты,
Ада өргөөзине кирип барды.
Алтын бөрүгин кийип алган,
Алтын ширееге отуруп алган
Салтан каан көрүнди,
Кунукканы билдирди.
Ткачиханын, повариханын,
Кудагай эмеген Бабариханын
Үчүнинг көстөри төрт эмтир,
Үн јок омор отурган эмтир.
Салтан каан айылчыларын
Бойынын столына отургусты,
Эптү-јөптү куучындашты,
Эзен-амыр сурады:
«Којойымдар-айылчылар,
Кайда барып жүрдигер?
Кайдаг бери келдигер?
Анда жүрүм кандый эмтир?
Кичи кайкаар не бар эмтир?»
Керепчилер каруузын
Каанга мынайда айттылар:
«Јердин үстин эбирдис,
Көп немени көрдибис.
Талай ары јанында
Јадын-жүрүм јакшы эмтир,
Јер үстүнде кичи кайкаар
Мындый неме бар эмтир:
Талай ортозында ортолыкта

Јаан јараш город бар,
Кичи кайкап божобос
Солун неме анда бар:
Талай кайнап, толкуланып,
Јаан табышту огурат,
Бар-јок күчин тартынып,
Јарат јаар ууланат.
Өрттий кызыл куйакту,
Бир түнгей чырайлу,
Ончозы түнгей сынду
Омок, јараш уулдар,
Одус үч баатырлар,
Черү чилеп јазанган,
Черноморго баштаткан,
Көк талайдан чыгып келип,
Коштой-коштой тургулайт.
Ортолыкты айланып,
Анда городты корыгылайт.
Кайкамчылу городты
Гвидон князь башкарат,
Слерге эзен айттырат».
Салтан каан кайкады,
Бажын јайкап, айдынды:
«Оору-јобол тийбесе,
Онду-јакшы жүрзем,
Ортолыкка барарым,
Князька мен айылдаарым».
Повариха ла ткачиха
Бир де сөс айдышпайт.
Бабариха күлүмзиренип,
Кадалгак сөстөрдү айдат:
«Талайдан улус чыгат деп,
Городты кайып жүрет деп,
Мынын алдында укпадым,
Чынын-төгүнин билбейдим.
Је оны кичи кайкаар ба?
Оны сонуркап угар ба?
Кичи чын ла кайкагадый
Оскө-башка куучын бар:
Талайдын ары јанында

Каанның жараш кызы бар,
Ары көрзө — ай жаркынду,
Бери көрзө — күн жаркынду.
Түште базып жүргенде,
Күннинг чогы карыгат,
Түнде базып жүргенде,
Жердин үстин жарыдат.
Араай чөйө басканда,
Алтын-тонгус куш ошкош.
Эрмектенип турганда,
Шоркырап аккан суу-ошкош.
Кижиге кайкаар неме ол,
Сонуркап угар неме ол».
Керсү айылчылар унчукпалы,
Кедер эмегенле блаашпады.
Салтан оны кайкады,
Бажын жайкап отурды.
Каанның уулы чугулданза да,
Жааназының көзине киледи,
Оның үстүлө учуп-учуп,
Тумчугына кадалды.
Жааназының тумчугы
Тургуза ла тижип калды.
Отурган улус кыймырашты,
Ончолоры кыйгырышты:
«Кудай учун болужыгар!
Адаруны тудугар!
Оның бажын былчыгар!..»
Адару десе көзнөктөн
Амыр-энчү чыгып келди.
Айылы-журтын көстөйлө,
Талай кечире уча берди.

11.

Князь талайды жакалай
Ары-бери базып турды,
Көк талайдаң көзүн албай,
Сүреен аяктап көрүп турды.
Агын сууның үстүлө
Ак куу жүзүп келди,

Гвидон князька жууктайла,
Мындый сурак берди:
«Жараш князим, жакшы ба?
Эзен-амыр жадын ба?
Кандый санаага алдырдын,
Эр бойунг не кунуктыг?»
«Ончо улус кижиге алат,
Айыл-журтту болуп жат;
Мен жагыскан эригим,
Эш аларга санандым».
Гвидон анайып айдарда,
Куу удура сурады:
«Санаанг жеткен кыс бар ба?
Сананып оны таптыг ба?»
«Ак-жарыктын үстүндө
Каанның жараш кызы бар.
Түште базып жүргенде,
Күннинг чогы карыгат,
Түнде базып жүргенде,
Жердин үстин жарыдат.
Ары көрзө — ай жаркынду,
Бери көрзө — күн жаркынду.
Араай чөйө басканда,
Алтын-тонгус куш ошкош,
Эрмектенип турганда,
Шоркырап аккан суу ошкош,
Андый куучын мен уктым,
Чын-төгүнин билбейдим».
Кууның айдар эрмегин
Гвидон коркып сакыды.
Куу бир эмеш унчукпай
Сананып турала, айтты:
«Андый бала бар эди,
Жаражы оның чын эди.
Кижиге аларга мендебес керек,
Жакшы сананып, шүүнөр керек.
Уй кижиге ойун эмес,
Кийин жүрер меелей эмес,
Тутканча ла курга кыстап,
Алып жүрер неме эмес.

Менин сеге айдар сөзим
 Мындый болор, угуп ал:
 Сонгында санаа алынбаска,
 Керекти жазап шүүп ал».

Айылду болор ой жеткенин,
 Алды-кийинин сананганын,
 Кааннын жараш балазына
 Карузып, оны сүүп турганын
 Гвидон князь айдып турды,
 Кууга сөзин берип турды.

Ак куу десе үшкүрди,
 Араайынан айдынды:
 «Кааннын жараш балазы
 Бу ла турган мен эдим».

Канадын талбып, учуп чыкты,
 Талай үстүлө айланды,
 Кургак жерге жеделе,
 Ыраа ортозына отурды,
 Бастыра бойы силкинди,
 Бала болуп кубулды.

Мандайында жылдыс бар,
 Житкезинде ай бар.
 Эрмектенип турганда,
 Шоркырап аккан суу ошкош,
 Араай чөйө базарда,
 Алтын-тогус куш ошкош.

Кааннын балазын көрөлө,
 Карузып, князь кучактайт.
 Энезине кожо барып,
 Будына бажырып, айдат:
 «Жагына эш болотон
 Жакшы баланы мен таптым.
 Слерге уккур баланы
 Журт тударга экелдим.

Кайран кару энейим,
 Алкыжыгар беригер,
 Айыл-журтту болойын,
 Лөбигерди беригер».

Кудайдын сүрин тудунып,
 Энези балдарын алкады,

Сүүнгенине ыйламзырап,
 Алкыш сөзин айтты:
 «Кудай слерге болушсын,
 Жүрүмгер ырысту болзын!»
 Церквеге барып келеле,
 Той-жыргалын өткүрдилер,
 Онын кийининде бала сакып,
 Жакшынак журтай бердилер.

12.

Жаан талайда салкын согот,
 Толкуларын түрүлтет.
 Ак байканын жайылткан
 Кереп талайла жүзет.
 Ортолыктын тууразыла,
 Жаан городтын жаныла
 Ичкерлеп түргөн баратты.
 Керепти токтодып аларга,
 Пушкалар аткылады.
 Кожойымдар токтоды.
 Князь Гвидон оморды
 Айылдаарга кычырды.
 Аштын жакшызын салып,
 Күндүледи айылчыларды.
 Мындый сурак сурады:
 «Кожойымдар-айылчылар,
 Нени садып жүрүгөр?
 Эмди кайдаар ууланып
 Барып жаткан эдигер?»
 Керепчилер князька
 Каруузын айдып турдылар:
 «Жердин үстин айландыс,
 Солун товар саттыбыс;
 Эмди ойто бурылдыс,
 Күнчыгыш жаар ууландыс.
 Айыл-журтыс ыраак эди,
 Салтан кааннын жеринде эди».

Оны уккан князь Гвидон
 Айылчыларга айтты:
 «Талай-тегисле жүзүп,

Жакшы једип барыгар.
Салтан каанга једеле,
Менен эзен айдыгар.
Биске айылдап келер болун,
Қанча катап айткан эди.
Қанча жылдар өдөрдө,
Эмдиге јетире келбеген эди». Айылчылар атанып барды,
Гвидон айылында артты,
Абакайынан айрылбайт,
Айылчылар сакып отурат.
Салкын тыгыда согордо,
Кереп жылгыр барып јат,
Буян ортолыкты көстөп,
Түрген-түрген жүзүп јат.
Төрөл-таныш орооны
Ыраагынан көрүнип келди,
Қојойымдар керептен
Қургак јерге чыгып келди.
Салтан каан оморды
Айылдазын деп кычырды.
Салтан каан өргөөзинде
Алтын бөрүктү отурды,
Ткачиха ла повариха,
Қудагай эмеген Бабариха
Каан јанында отургылайт,
Қылчырынан ајыктагылайт.
Салтан каан айылчыларды
Бойынын столына отургусты,
Эптү-јөптү куучындашты,
Эзен-амырын сурады:
«Қојойымдар-айылчылар,
Кайда барып жүрдигер?
Кайдаг бери келдигер?
Анда жүрүм кандый эмтир?
Қижн кайкаар не бар эмтир?»
Керепчилер каруузын
Қаанга мынайда айттылар:
«Јердинг үстин эбирдис,
Көп немени көрдибис.

Талай ары јанында
Јадын-жүрүм јакшы эмтир.
Јер үстүнде кижн көргөдий
Мындый кайкал бар эмтир:
Талай ортозында ортолыкта
Јаан, јараш город бар.
Алтын башту церквелер,
Јаан туралар, садтар бар.
Јаан өргөөнинг јанында,
Јайтак чибининг төзинде,
Шили туранын ичинде,
Азыранты тийинг отуры,
Јаражы онын кандый!
Шулмузы онын кандый!
Қоолодо кожондойт,
Қузук чертип соодойт,
Алтын сайлу кузуктан
Қүмүш эмил кодорот.
Оны сүреен кичеегилейт,
Јалчылар көрүп жүргүлейт.
Кижн кайкап көргөдий
База бир неме бар.
Ол керегинде куучынды
Лаптап, јазап угуар.
Талай кайнап, толкуланып.
Јаан табышту огурат.
Бар-јок күчин тартынып,
Јарат јаар ууланат.
Бир түней чырайлу,
Ончозын түнгдеп жуугандый,
Түп ле түгей сынду
Омок, јараш уулдар,
Одус үч баатырлар,
Чыгып келген тургулайт.
Јаан городты қорыгылайт.
Қнязта абакай бар эмтир,
Јаражы сүрен эмтир,
Мандайында жылдыс бар,
Литкезинде ай бар,
Түште базып жүргежин,

Кўнинг чоги карыгат,
Тўнде базып жүргезин,
Ердин ўстин жарыдат.
Ол городты Гвидон князь
Сўрееи жакшы башкарат,
Андагы улус оны
Айдары жок мактагылайт.
Слерге эзен айттырган,
Комудалын куучындаган:
«Салтан каан биске
Айылдап келер болгон эди,
Эмдиге жетире келбеген эди».
Салтан каан оны угуп,
Айылда отурып чыдабады,
Керептерин белетезин деп
Тургуза ла жакарды.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Каанды ийбес дешкилейт,
Ортолыкка барбазын деп,
Ўчўлезин сўстўгилейт.
Салтан каан чугулданды,
Олорго ончозына адылды:
«Мен кичинек бала ба?
Башкарып турган каан ба?
Гвидон князьтын журтына
Тургуза ла барадым».
Катуланып айдынды,
Керепке отурып атанды.

13.

Гвидон кўзнўктўн ајыктап,
Талай жаар кўрўп отурат,
Талай дезе табыштанбай,
Бир эмештег чайбалат.
Салтан кааннын керептери
Ыраагында кўрўнди.
Гвидон отурган јеринен
Тура жүгўрип, кыйгырды:
«Менин кайран энейим!

Јараш, јаш абакайым!
Адабыс айылдап келедири,
Керептери кўрўнди!»
Салтан каан керепте
Ары-бери ајыктанат.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Ортолыкты кайкагылайт.
Пушкалар аткылады,
Шангар ончозы шыгырады.
Гвидон князь акту бойы
Талай жаар ууланды,
Салтан каанды уткыды,
Ткачиха ла повариханы,
Кудагай эмеген Бабариханы
Ончозын айылына апарды,
Бир де неме айтпады.
Паратанын јанында
Ўрттий кызыл куйакту,
Бир тўней чырайлу,
Ончозын тўндеп јуугандый.
Тўп ле тўней сынду
Омок, јараш уулдар,
Одус ўч баатырлар,
Јергелешкен тургулайт.
Айылчылар кўрўп, кайкажат.
Каан ўргўўгў једип келзе,
Бийик чибининг тўзинде
Јараш тийин отурат,
Коолодо кожондойт,
Кузук чертип, соодойт.
Алтын сайлу кузуктан
Кўмўш эмил чыгарат,
Сайын туура таштайт,
Эмилини баштыкка салат.
Айылчылар мендей-шингей
Онон ары баргылады.
Князьтын абакайын кўрўлў,
Онон тын кайкашты.

Тулун алдында ай бар,
 Мандайында жылдыс бар.
 Араай чөйө базарда,
 Алтын-тоңус куш ошкош,
 Уткуул сөсти айдарда,
 Шоркырап аккан суу ошкош.
 Кайын энезин колтуктап,
 Келин базып келди,
 Абакайын каан танийла,
 Айдары жок сүүнди.
 Абакайын, уулын, келдин
 Кучактап алып, ыйлады.
 Ончозы өргөөгө кирип,
 Стол жанына отургылады.
 Ыргал-ойын башталды.

Ткачиха ла повариха,
 Кудагай эмеген Бабариха
 Качып барып жажынган.
 Улус оморды бедреп,
 Жүк арайдаг тапкылаган.
 Каралу-жаман кылыктарды
 Эткенис деп айдынган,
 Бурубысты таштагар деп,
 Учүлөзи ыйлашкан.
 Сүүнген каан оморды
 Јери-јуртына јандырды.
 Күн өткөни билдирбеди,
 Салтан каан эзире берди.

Сурактар ла јакылталар.

1. Бу чөрчөктө айдылган улустыг кемизине килеп туругар? Нениг учун?
2. Кемнинг кылыгын јаман деп бодоп туругар? Нениг учун?
3. Буру эткен кара сагышту үй улусты каан канайтты?
4. Чөрчөктө кандый кайкалдар керегинде айдылган?
5. Чындык керек качан да болзо јетип турганы керегинде айдылган база кандый чөрчөктөр билеригер, айдып беригер.
6. Чөрчөктөг бир үзүкти алып, ундыбас эдиң үренип алыгар.

Эмелчи-Мерген.

Н. Улагашев.

1.

Ак талайдың бүгинде,
 Аржан сууның јарадында,
 Андап, куштап минетен
 Ак-конур атту,
 Кандыкчы деп эмегендү,
 Эмелчи-Мерген деп уулчакту
 Бай-Барчыкай јуртап јатты.
 Бир катап Бай-Барчыкай:
 — Јаңыс эрке уулымды
 Јакшы курсакла азырайдым.
 Айылда отурган эжимди

Амтанду ашла күндүлейдим — деп,
Кандыкчыга айдып турды.
Арчымагын белетеди,
Агдап барарга јепсенди.
Оны көргөн Эмелчи-Мерген
Отурар јерин таппай турды.
— Адамла кожо баратам! — деп,
Ары-бери жүгүрип турды.
— Јаш кижининг јоругы кату,
Јааназанг, балам, барарынг,
Эмди энегле үйде отур,
Эрге јетсенг, андаарынг — деп,
Бай-Барчыкай уулчагынын
Бажын сыймап, токтодот.
— Јок! Јок!.. Барарым!
Јоруктаг мен айабазым.
Адам албаза, ачынарым,
Алдынанг бойым андаарым — деп,
Эмелчи-Мерген коркуштанып,
Эркелү јөпкө кирбей турды.
— Уулынгды кожо апарзанг,
Уур-күч болор бо?
Кожо андадып үретсенг,
Кийининде јаман болор бо?
Балабыс жүрүмге тасказа,
Бойыска јакшы эмес пе?
Јаштаг ала иштензе,
Јажына туза болбос по? — деп,
Эмегени Бай-Барчыкайга
Эртен-энгир айдып турды.
Барар күни келерде,
Бай-Барчыкай атанды,
Уулчактыг күүнин јандырбай.
Учкаштырып кожо апарды.

2.

Адалу-уулду андагылады,
Арка-тууны керигиледи.
Агдар ологго туштабады,

Азык-түлүгү божой берди.
Жанар алдында Бай-Барчыкай
Жаңгыс мыйгак адып алды.
Одуланып отура бердилер,
Отко эттең кайнаттылар.
Тойо ажанып божойло,
Токунап, амырап уйуктадылар.
Эртен тура Бай-Барчыкай
Уйкудан ойгонып туруп келди,
Эттин артканын эмегенине
Апарар деп таппады.
Уулынан сурап угар болзо,
Унчукпай, төмөн көрөр болды.
Түндө уулчагы турала,
Түгезе этти жип салтыр.
— Энеңди сен килебес,
Эр бойың уйалбас,
Кылыгың сениң жаман — деп,
Адазы уулына коркушту,
Айдары жок ачынды,
Эмелчи-Мергенди ийде салды.
— Мындый кылыгың таштабас болзон,
Мында сени артырадым,
Жаштаң ала мындый болзон,
Ада-энеңе уят болор! — деди.
База түн кирерде,
Караңгуйда уулы астыкпас болды.
Кайда ла барза, кожо болды,
— Кару адам, мени алыгар!
Качан да жаман кылынбазым,
Жаңыскаң мени таштабагар,
Жажына слерди килеерим!
Өлөр күниңер жеткенче,
Оштүниң колына бербезим,
Эр бойым качан да
Энеңди эмди аштатпазым — деп,
Эмелчи-Мерген жайнап турды,
Эдегинең адазын једип тутты.
Бай-Барчыкай токтой тўшти,

— Балам, учкаш! — деп, уулына айтты.
«Эмелчи-Мерген јалкыды,
Эмди керсү болор» — деп,
Бай-Барчыкай сананды.

3.

Ак-конур јараш ады
Алтын јалын јайа салып,
Јер кыртыжын тындады,
Јенес, өлгөн јытады,
Өрө көрүп, киштеди.
Төмөн көрүп, бышкырды.
— Адам, адам, түргендегер,
Айыл-јуртыста јаман болгон,
Энебиске шыра келген! — деп,
Эмелчи-Мерген кыйгырып ийди.
Онын кийининде адалу-уулду
Оног ары мендеп-шиндеп,
Канча талайды кыйкалап,
Канча талайды кыйкалап,
Айыл-јуртына јеткилеп келди,
Аттаг түргендеп түшкүледі,
Үйге кийдире жүгүргилеп келди.
Үйдеги от өчүп калтыр,
Айылдын ичи ээн калтыр,
Аскан казан сооп калтыр.
Эмелчи-Мерген отура түжүп,
Энезин санап ыйлады.
Бай-Барчыкай базып чыкты,
Баскан истерди ајыктап көрди.
Јети башту Јелбеген
Јери-јуртына келгенин,
Эмегенин апарганын
Эмди јарт билип ийди.
Эки јаагын тайанып,
Эки көзининг јажы агып,
Иргеге келип отурды,
Терең санаага алдыртты.
Эмелчи-Мерген үйден чыкты,
— Энемди бедрейдим! — деп јазанды.

— О калак, уулчагым!
Ол јорукка јепсенбе!
Туйгакту неме өдүп болбос,
Тумчукту неме тынып болбос
Туйук кара јыш аралда
Јес межелик өргөөлү
Јелбеген јутпа јуртап јат.
Онын јуртына јеткендер
Ойто бурылып јанбайтан.
Јенген, колдон күрежерге
Јелбегенге күчибис јетпес,
Оныла удур јуулажарга
Огыбыс бистин тыгынбас — деп,
Бай-Барчыкай жуучындады,
Бажын тайанып санааркады.
Адазынын айтканын
Эмелчи-Мерген тоободы,
Ак-конур адына
Эрди арта салып ийди,
Күлер колонды бектей тартты.
Күмүш үйгенди чүмдеп сукты,
Јерге јадып ангданды,
Јетен јети керилди,
Онын кийининде туруп чыкты.
Ойгор баатыр боло берди.
Ама-томо сыгырды,
Ачу-корон кыйгырды;
Адазы уулын таныбай турды.
Ак-конур ат силкинди,
Агаш-ташты чапчыды.
Аржан сууны ичинди,
Аргымак ат боло берди.
Эмелчи-Мерген адына минди,
Элес эдип ары болды.
Турган изи бар болды,
Барган изи јок болды.
Бай-Барчыкай бараксан
Барган аайын билбеди.

Кадап койгон казык чылап,
Кайкап, жагыскан тура калды.

4.

Ак-коңурдын мангына
Кайа-таштар аңданыжат,
Эмелчи-Мергеннинг кожоңына
Кара агаштар жайканыжат.
Канча жүзүн аңдар
Кайкап, кийининенг көрүп калат,
Канча түмөн куштар
Учуп, кийининенг жетпей калат.
Анайда барып жадала,
Ак-коңур тура түшти,
Он кулагын олой салды,
Он тизеге чөгөдөди,
Жердин кадын тындады,
Жетен жети бышкырды.
Сол кулагын солый салды,
Сол тизезин жыга басты,
Тегери түбүн тындады,
Терең тыныш тартынды.
Эмелчи-Мерген аттан түшти,
Эрмектежерге отуруп ийди.
— Алтын түктү аргымак,
Арыганым билдин бе?
Алдымда жаткан бу жолым
Жеткерлүзин сестин бе?
Эржинелү аргымак,
Өлөримди билдин бе?
Эмелчи-Мерген баатырдын
Жендиретенин сестин бе?
Жаман-жакшызын жажырбай,
Жартын айтсан, нөкөрим,
Өлүмде, жүрүмде учурын
Өскөртпөзөң сен, нажым! — деди.
— Ачап Желбегеннинг журты
Алдыбыста жадыры;
Алып баатыр келгежин,

Кирер јери јок эмтир;
Атту кижн айланза,
Одөр јолы јок эмтир.
Кайа-ташка жүретен
Кара сыгын мен болойын,
Карануй түнде учатан
Кара мүркүт сен бол — деп,
Ак-конур ат айтты,
Ан болуп мантай берди.
Эмелчи-Мерген аңданды,
Кара мүркүт боло берди.
Эки канадын јайа тартып,
Ээн тенериге учуп чыкты.
Јер-телекейди шингеди,
Јелбегенниң јуртын көстөди.
Ак-конур ат дезе
Кара сыгын болуп алган
Ачу-корон бустап ийди,
Кара тайганы јемире сүсти,
Туйук јыштын агаштарын
Турган јерине јыга сүсти.
Эмелчи-Мерген учуп көрзө,
Энези Јелбегенниң јуртында
Ыйлап, комудап отуры.
Оны көргөн Эмелчи-Мерген.
От-јалбыштый, изип чыкты,
Эки көзи чагылыжа берди,
Эки канады курчый берди.
Салкын кептү учуп түшти,
Јаагына Јелбегенди тажыды.
Колтугына энезин сугуп,
Тенери өрө учуп чыкты.
Јелбеген алгырып тура жүгүрди,
Јес малтазын ала койды,
Кара мүркүтле соғужарга
Қалактап үйдег чыга жүгүрди.
Онын кийининде Јелбеген
Алаң кайкап тура берди:
Туйгакту неме мантап өтпөс

Туйук кара жыш аралы
Жалаң болгон жадар болды,
Жалбыракту өлөң жок болды;
Калапту баатыр жол таппас
Кату шибее тайгазы
Кумак болуп көрүнди.
Кунукчыл санаага Желбеген түшти.
Кара туманду талайы
Соолып калган эмтир,
Коркушту курч малтазы
Татап калган эмтир.
Кара сыгын мантады,
Канча тайганы ажа конды,
Канча талайды кече конды,
Айры мүүзин таштады,
Аржан суудан амзады,
Ак-коңур боло берди,
Арка-мойыны сериди,
Амтанду өлөң үзүп жиди.
Кара мүркүт учуп түшти.
Кандыкчыны жерге божотты,
Канча катап аңданды,
Каткырган үни угулды,
Эмелчи-Мерген боло берди;
Энезиле келип эзендешти,
Эптү-жакшы куучындашты,
Энелү-уулду экилези
Ак-коңурга учкашты,
Алтайына түргөн жедерге
Ак-коңур элес этти,
Баскан изи жада калды,
Барган изи жылыя берди.

5.

Карый берген Бай-Барчыкай,
Канайдар да аайын билбей,
Ары-бери телчип турат,
Айдары жок карыгып жүрөт,
Ачу таңкыны көп тартат,

Алтайын көрүп, ыйлап ийет.
Эмегенин санап санааркайт,
Уулын сакып кунугат.
Локту Бай-Барчыкайга
Жон улузы жуулып келди,
Комудап, сыктап жүрбезин деп.
Кожон-жыргалла көкүтти.
Анайып ойноп турганча,
Ак-конгурдын киштегени угулды.
Агаш-ташка торгулды.
Алтай ичине жаңыланды.
Андагы улус айкашты,
Ат бойы көрүнбес болды.
Күкүрт коркушту күркүреди,
Күн жаркыны өчөмиктелди,
Солонгы жерге кадалды,
Сонуркап улус өрө көрди.
Тенгеринин түбинде,
Жылдыстардын ортозында,
Эмелчи-Мерген эрлү баатыр
Энезиле келип жатты.
Ак-конгур ат дезе
Алтын жалын жайа салган,
Атту-чуулу Эмелчи-Мерген
Айры колын суй салган,
Ай канатту куштан артык,
Аткан октон озор түргөн
Учуп келип жатканы
Күкүрт болуп угулган эмтир,
Оостон чыккан тыныжы
Күн жаркынын бөктөгөн эмтир.
Олордын көргөн көстөри
Солонгы болуп жарыган эмтир.
Анча-мынча болбоды,
Албаты уткып кыйгырышты.
Эмелчи-Мерген баатыр
Эне-Алтайына учуп түшти.
Жетен кижн жүгүрүжип,
Жен тударга келгиледи,

Алтан кижн ат аларга,
 Алакан бадышпай келгиледи.
 — Јаан каан эмес эдим,
 Јаңы өскөн бала эдим,
 Адымды бойым буулаарым,
 Айылыма бойым кирерим — деп.
 Эмелчи-Мерген улустарды
 Эргегиле жайладып ийди.
 Бай-Барчыкай коркушту сүүнди,
 Бажын кабыра тудунды,
 Эмегенин барып окшоды,
 Эрке уулын кучактады.
 — Јаңыс уулым баатыр деп,
 Јажына мен сананбагам,
 Эмегеним тирүү деп,
 Качан да мен иженбегем,
 Ак-конурым аргымак деп,
 Алдынаг тургуза билбегем — деп,
 Алаң кайкап, Бай-Барчыкай
 Албаты-јонго айдып турды.

Эмелчи-Мерген эне-адазын
 Ойто жүрүмге бурыды.
 Эмелчи-Мергеннинг ийдези
 Элде-јондо макталды.

Сурактар ла жакылталар.

1. Бай-Барчыкай уулыла экү кайдаар атангылады?
2. Эмелчи-Мерген кандый жаман кылык этти? Бойынын бурузын түзөдөргө, ол адазына кандый сөс берди?
3. Олордын журтына кандый түбек түшти?
4. Эмелчи-Мерген бойынын берген сөзүн канайда бүдүрди?
5. Бай-Барчыкайдын жалтанбазы ла турумкайы керепинде куучыдап беригер.
6. Чөрчөктин кажы ла бөлүгүнө бажалык сананып алыгар.

СССР-дин АЛБАТЫЛАРЫНЫН КЕП СӨСТӨРИ.

Иш, иш, иш — качан да түгенбес үч јөөжө
 Жалтанбас кижиге кандый да керек күч эмес.
 Иш јокко амыр да јок.

Устың колдоры алтын, кожончынын сөстөри алтын.
Салкын тууларды жемирет, сөс албатыларды көдүрөт.
Коркыбас кижин бойын бурулайт, коркунчак кижин нөкөрүн
бурулайт.

Бойынды бойын мактаба, албаты мактазын.
Жалтанбас жаңыс катап өлөт, жалтанчак — мунг катап.
Көп бололо, чөп болгончо, ас бололо, чонг болзын.
Қара сууга түкүрбө, калык-жонды жамандаба.
Иштенкейдин оозы жуулу, жалкунын ичи куру.
Жангыны жазап кий, эскини эптеп кий.
Иштенкейдин ижи көп, жалкунын эрмеги көп.
Челдү эт тишке кысталар, чечеркек кижин сөскө кысталар.

Жакылта.

Кеп сөстөрдүн учурын ла озор кандый учуралда айдылып турганын жартап беригер.

Изү таш.

А. Гайдар.

1.

Бир өбөгөн жаңыскан журтап жаткан. Ол уйдадай берген болгон, каламалар өрүп, пыймалар жамап, колхозтын садын уулчактардан каруулдап, анайып курсагын таап турган.

Ол бу журтка ыраак жерден келгени удай берген, же улус оны көп шыра көргөн кижин эмтир деп ол ло тарыйын билген. Ол ойинен озо буурайып калган, аксак кижин болгон. Онын жаагын ла эрдин кечире тыйрык сорбу барган. Онын учун ол күлүмзирентенде де, чырайы кунукчыл, соок деп билдиретен.

2.

Бир катап Кудряшкин Ивашка деп уулчак, туйказынан яблоколор жууп аларга, колхозтын садына кирген. Же штанынан кадуга илинеле, ол тегенектү тожулага тырмадала, ыйлай берерде, каруулчык оны тудуп алган.

Өбөгөн оны чалканчакла чыбыктайла, школго жединип апарып, болгон керекти айдып бергедий болгон.

Же өбөгөн уулчакка киледи. Ивашканын колдоры сыйрыктарлу болгон, кийин жанында, куйрук чылап, штанынын үзүгү

салактап калган, кызыл жаактарыла дезе көзининг жажы агып турган.

Коркып калган Ивашканы өбөгөн садтын эжигинен чыгарала, оны согордон болгой, бир кату сөс тө айтпай, божодып ийди.

3.

Уйалганынан ла ачу-коронго түшкенинен Ивашка агаш ортозына кирип барган, анда азып жүреле, саска келген. Учү-учын да ол арый берген. Ол жегестен көрүнип жаткан көк ташка отурайын дейле, жерлик адару штанынын жыртыгынан чагып ийген болор деп, ол ло тарыйын туура калыды.

Же ташта кандый да адару жок болгон. Ол таш, кызыл костый, изү эмтир, онын үстүндеги балкаштын алдынан кандый да буквалар көрүнди.

Таш тармалу болгоны жарт! Онызын Ивашка тургуза ла сезип ийди. Ол чоңчойыла таштагы балкашты кодоро тепти.

Анда мынайда бичилген эмтир.

«Бу ташты кырга апарала, анда оны оодо соккон кижии ойто жаш тужындый боло береле, жүрүмин жаныдан баштаар».

Бичиктин алдында печать турган, же журтсоветтийиндий эмес, үч толукту да эмес, олордон чүмдү: эки крес, үч куйрук, агажакту тежик ле төрт запятой.

Кудряшкин Ивашка санааркай берди. Ол сегис ле жашту болгон. Онын учун жүрүмин жаныдан баштаарга, өскөртө айтса, баштапкы класста экинчи жылга артарга чек күүнзебей турган.

Бу таштын шылтузында урокторды үренбей, баштапкы класстан тургуза ла үчинчи класска једе беретен болзо, онызы башка керек болор эди!

Же кандый да жаан тармалу ташта андый кайкамчылу неме болбойтонын улус озодон бери билер.

4.

Кунугып калган Ивашка садтын жаныла өдүп барадала, байагы өбөгөнди көрүп ийди, ол жөткүрип, улам сайын тыштанып, бир көнөк черет апараткан, ийининде дезе мочалодон эткен щёткалу шыйдам болгон.

Тегин бойы жалакай уулчак, Ивашка ол тушта мынайда санды: «Мени чалканчакла сабабаган кижии келедири. Ол меге

килеген. Акыр, эмди мен ого килейин, ол јөткүрбезин, аксабазын, тыныжы онын буулбазын, оны ойто јаш эдип кубултадым».

Ак санаалу Ивашка өбөгөнгө андый јакшы шүүлтелерлү јууктап келеле, керектинг учурын тургуза ла ого јартап берди. Обөгөн Ивашкага быйан сөзин айтты. Је каруулдап турган сардын таштап, саска барарынан мойноды.

Ташты кырга чыгара тоголодып салзын деп, өбөгөн Ивашкага бойына јакарды. Бойы дезе сонгында барып, ташты неле-неле капшай оодо согуп салар болды. Ивашка санааркай берди. Је өбөгөнди чугулдандыарга ол тидинбеди.

Эртенгизинде эртен тура, таар алала, колын ташка кээрдырбаска, кеден меелей алып алала, Ивашка саска барды.

5.

Балкашка уймалып, Ивашка ташты јүк арайдаг састанг чыгарала, оозын ачып алып, кырдын эдегинде кургак өлөнгө јадып алды.

Ол мынайда сананды: «Мен эмди бу ташты кырга чыгара тоголодып саларым, аксак өбөгөн келип, оны оодо соголо, јиит боло берер, јүрүмин јаныдаг баштаар. Улус оны көп шыра көргөн кижии деп айдыжат. Ол карган, сок јагыскан, бастыра бойы шыркалу, ырысту јүрүмди ол качан да көрбөгөни јарт. Оско улус дезе ырысту јүрүмди көргөн». Ивашка кичинек те болзо, андый јүрүмди үч катап көргөн. Бир катап ол урокко оройтын калар болорым деп коркып барадарда, оны таныш эмес шофёр жылтыркай легковой машиназына отургузып алала, колхозтын конюшнязынын јанынан школго јетире апарган. Ивашка јаскыда канавадан кызыл колло јаан чортон туткан, ол тушта база сүреен ырысту болгон. Митрофан таайы оны городко Баштапкы майдын байрамына апарган. Онызы Ивашканын үчинчи јаан ырызы болгон.

«Ол ырыс јок өбөгөн дө јакшы јүрүмди көрзин» — деп, Ивашка сананып алды. Ол өрө туруп, ташты кыр өрө база ла тоголотты.

6.

Арып-чылап, соокко тогуп калган Ивашка, корчойып алып, изүү таштын јанында кирлү, үлүш кийимин кургадып отурарда, күн ажар алдында, кырга өбөгөн келди.

— Слер маска да, малта да, лом до албай келдигер бе, өрө-

көн? — деп, Ивашка кайкап жыйгырды. — Ташты колло оодорго туругар ба?

— Жок, Ивашка, — деп, өбөгөн каруузын берди, — мен ташты колло оодорго сананбай жадым. Мен ташты чек оотпозым, ненинг учун дезе жүрүмимди жагыдаг баштаар күүним келбейт.

Аланг кайкаган Ивашкага жууктап келеле, өбөгөн онын бажын сыймады. Өбөгөннунг уур алаканы тыркырап турганын Ивашка сезип ийди.

— Сен мени аксак, карган, тенек ле ырыс жок кижиге деп сананган болорунг — деп, өбөгөн Ивашкага айтты. — Чынында дезе мен жер үстүндө энг ырысту кижиге.

Бис чедендерди жемирив, баррикадалар тудуп, каанга удурга восстание көдүрив турарыста, тоормош келип түжеле, будымды сындырган.

Түрмеде отураарымда, революционнунг кожондор кожондогом учун тижимди кодоро соккондор.

Албатынын баштапкы ла төзөлгөн полкторы актардын черүзин оодо согуп турарда, үлдүлө жүзимди жара чапкандар.

Тифле оорыырымда, жабыс соок турада салам төжөнчикте улаарып жаткам. Бистинг ороонысты өштүлөр курчап алган, озор бисти женип туру деген сөстөр өлүмнен де жеткерлү угулган.

Же жаскы күннинг баштапкы жылузыла кожо билинип келеримде, өштүни бис оодо согуп, ичкерлеп турубыс деп сүүнчилү табыш уккам.

Орында жаткан улус журу сөөк колдорун бек тудуп, сүүнип туратандар. Бис ол тушта ырысту улус болгоныс. Бистинг орооныс эмди де эмес болзо, сонгында улу-жаан күчтү болор өй келер деп куучындажып туратаныс. Ивашка көөркий, онызы ырыс эмес пе? Мен өскө жүрүмди кайдайын? Менинг жаш тужым уур да болзо, жаркынду, ак-чек өткөндө, мен такып не керек жинит болотом?

Өбөгөн унчукпай барды, кангазын алала, танкылай берди.

— Онызы чын, өрөкөн — деп, Ивашка араай айтты. — Же андый болзо — мен бу ташты ненинг учун шыралап кырга чыгаргам?

— Көрүнип жатсын, Ивашка, ононг не болор эмеш, сен бойунг көрөривг.

Онон бери көп жылдар өткөн, је таш ол ло кырда оодылбаган жадыры.

Онын јанында көп улус болгон. Улус ого келип, көрүп, бажын јайкайла, туура база беретен.

Мен де бир катап ол кырда болгом. «Акыр, бу ташты оодо-ло, жүрүмимди јаныдан баштап көрзөм кайдар!» — деп санангам.

Је туруп-туруп, санаа алындым.

Одош јаткан најыларым мени көрөлө, айдар: «Ээ чаалда! Көрзөөр, јиит тенек келедири! Бойынын бир жүрүмин ырысту жүрүп болбогон, эмди јаныдан жүрерге сананган эмтир».

Анайып сананала, туура базып, жүре бердим.

Сурактар ла јакылталар.

1. Чөрчөкting бөлүктериге бажалык сананып табыгар.
2. Бу бөлүктердин кажызы ончозынан јаан учурлу, ненин учун?
3. Обөгөн жүрүмин јаныдан баштаарга ненин учун мойногоо? Онын уур жүрүминде кандый јакшы керектер болгон?
4. Ивашка ташты каруулчык обөгөнгө ненин учун берерге сананган?
5. Ол ташты бойы ненин учун оотпогон?
6. Обөгөн Ивашкага ташты кырга не керек чыгарткан?
7. Ол таш кырда ненин учун бүдүн јатканча?
8. Бу куучыннын чөрчөк аайлу јерлерин айдып беригер.

Күүк ле Пөтүк.

И. Крылов.

«Кару Пөтүгөжим, кандый жакшы кожондойдын!»

— «Сен, Күүгөш, менин најым,
Кожонунгды жараштыра чөйип турадын!
Сенин кожонунг ончозунан артык деп сананадым».

— «Сенин кожонунгды, кудаң Пөтүгөш,
Жагына угуп тургадыйым».

— «Жараш Күүгөжим, сен унчукпай ла барзан,
Такып кожондоорунгды сакып болбойдым...
Андый чичке, жараш үнди мен качан да укпадым ошкош.
Сен бойунг кичинек те болзон,

Кожондогондо, торт тоорчык ошкош».

— «Быйан болзын, кудам, акту сөзим айдадым,—
Пөтүкке Күүк айдып турат.—

Сен кудайдын да кужынан артык кожондойдын,
Онызын ончо улус айдыжат».

Ол куучынды Кучыйак уккан,
Күүкке ле Пөтүкке мынайда айткан:

— «Найылар, слер бой-бойыгарды канча да мактазаар,
Слердин үнигер неге де јарабас, билип алыгар».

Күүк килинчектен де коркыбай,
Ненин учун јылбындайт?
Пөтүк оны мактаган учун,
Күүк оны удура мактайт.

Сурактар ла жакылталар.

1. Күүк ле Пөтүк бирүзи бирүзин канайда мактагылайт? Чынында олар канайда кожондойт?
2. Олор бирүзи бирүзине айдып турган жалакай сөстөрдү таап кычырыгар.
3. Олор бирүзи бирүзин ненинг учун мактаган?
4. Олор бой-бойлорын темей мактап турганын кем жартап берди?
5. Баскыяны ундыбас эдип үрекип алыгар.

Каргаа ла Түлкү.

И. Крылов.

Жугуйланып жапсыыры жаман деп,
Канча ла катап айдыжат.
Же андый жылбындууш кылыктулар
Кезик улустын күүнине жарайт.
Каргаа кудайдын болужыла бир
болчок сыр тапкан,
Учуп барала, жаан чибиге отуруп алган.
Ажанарга белетенип алала,
Сырын тиштенип, эмеш сананып отурган.
Жуугында мантап бараткан Түлкү,
Сырдын жыдын сезип, токтой түшти:

Түлкү Карагаанын оозында сырды көрөрдө,
 Сыр Түлкүниң ачабына тийди.
 Жылбындууш танма агаш жаар жууктайт,
 Куйругын булгап, Каргаадан көс албайт,
 Тынып та болбой, жараш куучындайт:
 «Көөркийим, кандый сүрлү-жараш сен!
 Мойынын, көстөрүң кандый жараш!
 Чөрчөк жердеги куш ошкош сен!
 Жунгын кандый! Тумчугын да жараш!
 Униң де сүреен жараш болбой кайтсын!
 Уйалбай, көөркийим, кожондоп берсен!
 Андый жараш бойун кожончы болзон,
 Бистин ортобыста каан-куш болорун сен!»
 Андый сөстөрдөгү Каргаанын бажы айланды,
 Сүүнгенинен кежиринде тыныжы буулды.
 Түлкүниң мекезине кирип,
 Каргаа бар-жок кучиле каактап ийди.
 Онын оозынан сыр түже берди —
 Түлкү оны туткан бойынча мантай берди.

Сурактар ла жакылталар.

1. Баштапкы төрт строчканы кычырала, Крылов улусты кандый жылыктаң чеберлеп турганын айдып беригер.
2. Түлкү каргаага канайда жапсыды? Түлкүниң айткан жалакай сөстөрүн темдектеп алыгар.
3. Каргаанын чын бүдүжи кандый?
4. Түлкү каргаага ненин учун жапсыды?
5. Түлкү канайда мактаарда, каргаа сныг мекезине кирди? Ол сөстөрдү катап кычырыгар.
6. Улустун жылыгынын кандый жедикпестерин Крылов басняда электейт?
7. Басняны ундыбас эдип үренип алыгар.

Кеп сөстөр.

Бу кеп сөстөрдиг кажызы ла кандый басняга келижет, айдып беригер:

1. Жакшы учун жаманын жетирбе.
2. Тили тату, тилинин алды ачу.
3. Најы улус түбекте таныжат.

Э н е м е.

Э. Палкин.

Күнүң ле мен энемди
Јүрегимде јылу сезедим.
Қандый жүрүмдү болгонын
Қатап эске алынадым.
Төрөлиске өштү кирерде,
Унчукпай ол жүретен.
— Кунукпай жүрүгер, балдар,— деп,
Колхоз ижин бүдүретен.
Күски жаңмырлу қараңуы түнде
Јоткон келип шулайтан.
Қознөк алдында әнирде
Энем узак сананатан.
— Школдо, уулым, кичеенип үрен — деп,
Јаантайын меге јакыйтан.
— Ырысту өйлөр ойто келер — деп,
Бир де алаңзыбай айдатан.
Сакыган јенү келерде,
Қатқырып көөркий ыйлады;
Оноң артык иштеерге
Ақту жүрегинен молјонды.
Әмди қару көстөри
Эрикчили јок қатқырат.
Қажайып келген бажын
Төмөн түжүрбей түс тудат.
Бүгүн аяс јылу күнде
Энем омок, сүүнчилү,
Төрөл колхозында иштеерге
Күнүң ле ого јилбүлү.

Сурақтар ла јакылта.

1. Автор кемди эске алықат?
2. Оның энези қайда иштеген?
3. Ороонго өштү табарып кирерде, энези бойын қанайып тутқан? Ол балдарына нени айдып туратан?
4. «Қажайып келгек бажын төмөн түжүрбей түс тудат» деп әрмектің слер қанайда ондоп жадығар, айдып беригер.

В а н ь к а.

А. Чехов.

Ванька Жуков деп тогус јашту уулчакты таадазы үч ай мынаң озо Аляхин деп сапожникке¹ үредүге берген. Рождество байрамның алдындагы түнде Ванька јадып уйуктабады. Айылдың ээзинин ле оның үренчиктеринин таң алдында мүргүүлге барарын сакып алала, Ванька ээзинин шкабынан бир кичинек шилдеги черниланы ла татап калган перолу ручканы алала, уужалып калган чаазынды алдына салып, бичий берди. Баштапкы букваны бичиириненг озо Ванька эжикти ле көзнөктөрдү канча-канча катап чочыдулу ајыктап, колотколорлу тактачактардың ортозында турган кудайдың барынкый сүри јаар кылчас эдип көрөлө, үзүктелте үшкүрип ийди. Чаазын тактанын үстүнде јаткан, ол бойы дезе тактанын јанына тизеленип туруп алды.

«Кару таадам, Константин Макарыч! — деп, ол бичиди. — Слерге письмо бичип турум. Слерди рождество байрамла уткып, кудай слерге јакшы јүрүм берзин деп күүнзеп турум. Менин адам да, энем де јок, јуук кижиден јаныс ла слер артып калдыгар».

Ванька свечинин јаркыны көрүнип турган карануй көзнөк јаар көрөлө, Живарёв деп помещикте түнде каруулчык болуп турган бойынын Константин Макарыч таадазын тургуза ла эске алынды. Ваньканын таадазы — кичинек, каткак, је сүрекей чыйрак, капшуун, јаантайын каткырынып јүрер чырайлу, эрү көстөрлү, 65 јашту апшыйак. Түште апшыйак јалчылардың кухнясында уйуктап эмезе казанчы үй улустарла кокурлажып туратан, түнде јаан некейге оронып алала, помещиктин јуртын айландыра базып, колындагы агажын топокло согуп, калырадып јүретен. Оның кийининенг бажын түлтүйтип алып, Қаштанка деп карган тижи ийт ле Вьон деп кап-кара өңдү, чичкечек, узун эркек ийт ээчип јүрет. Вьон сүрекей јалканчык ийт... Эмди таадак, байла, паратанын јанында туруп, деремнедеги церквинин чокум кызыл көзнөктөри јаар көзин сыкыйтип, пыймаларыла тепсенип, үйде иштеер јалчыларла кокурлажып турган болор. Оның журына токтогош буулап салган. Ол колдорын ча-

¹ Сапожник — сопок, ботинка ла оноң до өскө өдүк көктөйтөн киж.

быштырып, сооктог кызынып, карган кижининг үниле каткырып турган болор.

— Тазымай тартып көрзөбис кайдар — деп, ол, үй улуска бойынын калтазын берип, айдат.

Үй улус тазымайды жытап, чүчкүргилейт. Таадак көрүп, сүүнчилү каткырып, кыйгырат:

— Кодоро тарт, жаба тоңуп калды!

Ийттерге де тазымай жытаткылайт. Каштанка чүчкүрип, мурдын булгап, тарынган бойынча туура база берет. Вьюн дезе, улустын күүнин жандырбаска турган чылап, чүчкүрбей, куйругын булгап турат.

Күн дезе сүреен айас. Кей тым, ару ла серүүн. Түн карануй, је туралардын трубаларынан чыгып турган ыш, ак жабулар, курутыган агаштар, күрттер — ончозы көрүнип турат. Тегериде дезе жылдыстар сүүнчилү мызылдайт. Тегерини кечире барган кардын жолу, байрам алдында јунуп, карла јыжып салгандый, иле көрүнөт...

Ванька ўшкүрип, перозын чернилага сугуп ийеле, оноң ары бичиди:

«Кече десе меге сабалган једишкен. Мен олардың кабай-дагы балазын јайкап отурала, болгобой уйуктай бергем учун, айылдың ээзи мени чачымнаң тудала, јиткелеп, тышкары чыгарала, чыбыктаган. Бу ла недеде оның үйи меге селёдка арчыткан, мен оны куйругынаң ала арчыырымда, ол балыкты алала, оның тумчугыла мениң јүзиме түрттүрген. Устың үренчиктери мени шоодып, аракы экелдирип јат, айылдың ээлери-нең огурчын уурдадып јат, ол десе, колго не ле кирзе, оныла согуп турат. Кандый да курсак јок. Эртең тура калаш бергилейт, түште каша, энирде база ла калаш, чай эмесе мүн болзо, ээлерим бойлоры тыгып јат.

Мени сенекте уйукаткылайт, олардың балазы ыйлаганда, мен торт уйуктабай, кабай јайкап турадым.

Кару таадам, кудай учун мени мынаң деремнеге апарыгар, мениң јадар аргам торт јок... Слердинг будыгарга бажырып јадым, слерди адап кудайга бажыраарым, мени апарыгар, оноң өскө өлөрим...»

Ванька оозын тыртытып, бойының кара јудругыла көзин арчыйла, ыйлап ийди.

«Мен слерге танкы уужап турарым — деп, ол оноң ары бичиди,— кудайга бажыраарым, кер-мар не-не болзо, мени, Сидордың эчкизин чилеп, сойыгар. Меге иш табылбас деп сананбагар, мен приказчикке өдүк арчыырга, кудай учун деп, суранып аларым эмесе Федьканың ордына күдүчнинин болушчызы болорым. Кару таадам, јадар аргам сыраңай јок, торт өлүм келди. Деремне јаар јойу качайын дезем, өдүк јок, сооктоң көркыйдым. Јаанап келзем, онызы учун слерди азыраарым, кемге де тарындырбазым, өлүп калзаар, өлгөн энем учун бажырып тургам чылап, сүнегер амыр јүрзин деп, кудайга бажыраарым.

Москва десе јаан город. Туралар ончозы бай улустың, аттар да көп, койлор десе јок, ийттер десе тудаган эмес. Мында балдар јылдысту јүрбей јат, клироско¹ сарнаарга бир де кижини божотпой јат, мен бир лавкада көзнөктө кылду кармактар садып турганын көргөм, кандый да балыкка јараар, беги сүреен, бир пуд кире сом балыкты чыгара тартып алгадый кармак бар. Кезик лавкаларда, Живарёв помещиктиң мылтыгы

¹ *Клирос* — церкведе сарнап турган улус туратан јер.

ошкош, мылтыктар көрдим, бирүзи, байла, жүс салковойго турар... Эттинг лавкаларында десе күртүктөр, сымдалар ла койондор садып жат, оморды кандый жерде адып турганын садучылар айтпайт.

Кару таадам, помещиктин айылында сыйлу ёлка болгожын, меге алтындаган кузук алып, көк кайырчагашка бөктөп салыгар. Оны Ванькага деп, барышня Ольга Игнатьевнадаг сурап алыгар».

Ванька үшкүрүп ийеле, база ла көзнөк жаар көрди. Помещиктерге чибиде экелерге жаантайын таадазы барып, бойыла кожо Ваньканы алып турганын ол эске алынды. Кандый сүйүнчүлү өй болгон! Таадазы да ыкчайтан, соок то ыкчайтан, оморды көрүп, Ванька да ыкчайтан. Чибини кезер алдында таадак бир канга тагкы тартып, тазымайын узак жытап, соокко тоггон Ванюшканы электеп туратан... Кырула бүркөлгөн жаш чибилер өлүмин сакып, кыймык жок турат. Кенетийин күрттин үстүлө койон, ок чылап, маптап өдөт. Таадак, энчикпей, кыйгырып ийетен: «Тут, тут... тут! Көрсөн, чолтык кулугурды!»

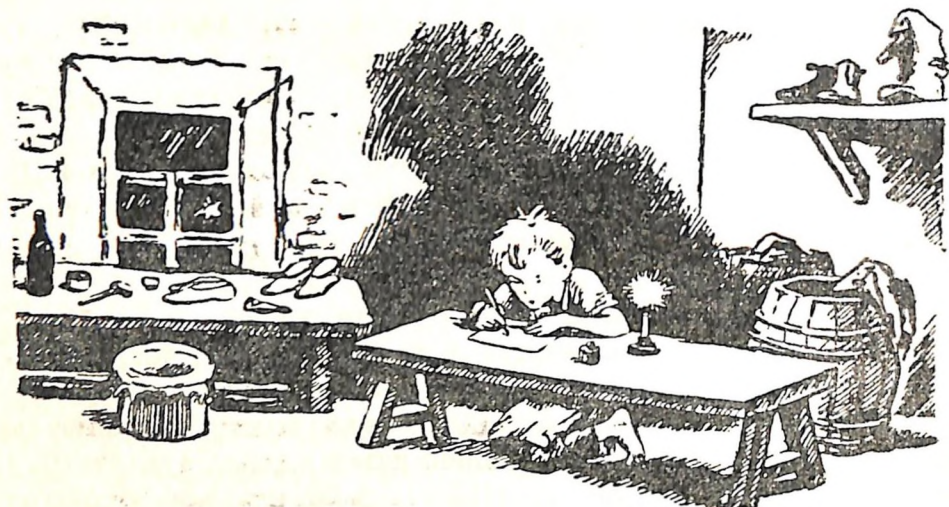
Кезип алган чибизин таадак помещиктердин туразы жаар апаратан, анда оны жарандырып жаайтандар...

«...Келигер, кару таадам,— деп, Ванька омон ары бичиди, — мен слерди кудаы учун сурап турум, мени мынан апарыгар. Слер меге, ырызы жок өскүске, килезеер, омон өскө, улус ончызы мени согуп жат, курсак та жиир күүним сүреен келет, кунукчылы кандый, айдары да жок — жаантайын ыйлап турадым. Кече айыл ээзи бажыма колотколо согордо, жыгыла бергем, жүк арайдан ондонгом. Менин жүрүмим кандый ла ийтинг жүрүминеги ары... База Алёнага, кылчыр Егоркага ла кучерге эзен айттырып жадым, менин чуранамды бир де кижиге бербегер. Слердин балагардыг уулы Иван Жуков артып жадым. Кару таадам, келигер!»

Бичип салган листти Ванька төрт катап бүктөйлө, оны кече бир акчага садып алган конвертке салып ийди... Эмеш сананала, перозын чернилага сугуп, адресин бичиди: «Деремнеге таадама».

Омон тырманып отурала: «Константин Макарычка» — деп кожуп бичиди.

Бичип тушта бир де кижиде чаптык этпегенине сүйүнип, бөрүгиде кийип алала, тон жок, чамчаган ла тышкары чыгара жүгүр-

ди... Письмоны почтаның кайырчагына салатан деп, кайырчактан дезе үнгүр күзүңгилү үч ат коштогон эзирик ямщиктер нисьмолорды бастыра јерге таркадып јат деп, бу јуукта лавкалардагы эт садып турган садучылар ого айткан. Ванька почтаның баштапкы кайырчагына јүгүрип барала, неден де баалу письмоzyn салып ийди...

Бичиген письмозы таадазына једер деп иженип, Ванька бир частын бажында бек уйуктап калды.

Ол түш јеринде печке көрди. Таадазы будын салактадып, печкениң кырына отуруп алала, казанчы үй улустарга письмо кычырат. Вьон куйругын булгап, печкениң јанында базып јүрөт.

Сурактар ла јакылталар.

1. а) Ваньканың сапожникте јүрүмн керегинде; б) Ванька јаак городты канайда јурап бичигени керегинде; в) анда оны не јилбиркеткени керегинде куучыкдап беригер.

2. Ванька деремнедеги јүрүм керегинде нени эске алынат?

3. Куучынанн мындый үзүктерди табала, такып кычырыгар: а) Ваньканың таадазының тыш бүдүми (портрети); б) Вьонды ла Каштаңжаны јурап бичигени; в) кышкы түнди јурап бичигени; г) апаш ортозына чибиге барганы.

4. Ванька, оны деремнеге ойто апарзын деп, таадазын кениң учун сураган?

5. Таадазы Ваньканы сапожниктең айымына ойто алза, Ванька ол учун нени эдерге молјонды?

6. Ваньканың сурагын таадазы кениң учун бүдүрип болбос?

7. Барышня Ваньканы канайып көрүп турган? Ол Ваньката болужар ба?

8. Ваньканың письмозы таадазына нениң учун једип барбас?

Төмөн айдылган темалардың бирүзине сочикенне бичигер:

1. Ваньканын деремнедеги жүрүмү.
2. Ваньканын городтогы жүрүмү.

Сочинениелердин планы.

Ваньканын деремнедеги жүрүмү.

1. Ванька кайда, кемде жүргөн?
2. Онын төрөөкдөри кем болгон?
3. Ванька деремнеде кышкыда ла жайгыда канайда ойноп, соодоп жүрөтөн?
4. Ванька таадазын канайда көрүп турган?
5. Ваньканы таадазы ненин учун городко ийбес аргазы жок болгон?

Ваньканын городтогы жүрүмү.

1. Жаан городты Ванька какайып журап бичийт?
2. Сапожникте онын жүрүмү кандый болгон?
3. Сапожникте Ванька кандый иш эдип турган?
4. Оны канайып үрөткендер?
5. Мастерскойдын ээзи, онын үйи, устын болушчылары Ваньканы канайып көрүп турган?
6. Ванька мастерскойдо ончо улусты канайда көрүп туратан?
7. Оны деремнеге апарзын деп, Ванька таадазын ненин учун сурап турган?

Чертёжникте үредүдө.

(Горький керегинде бичиктен).

И. Груздев.

Алёша ойто таадазына жанып келди.

Жааназы онын келгенине сүйүнүп, самовар тургузарга барды; таадазы, алдындагы ок аайынча шоодып, сурады:

— Көп алтын жөөп алдың ба?

— Канча кире бар — ончозы менин — деп, Алёша каруузын берди.

Таадазы оны там ла ачындырып турды:

— Же, Алексей, иштеер жерди бойың таап алала, көп акча жууп алганда — эр эмтиринг! Эм тургуза бисте жат, онон мен сени база бир жакшы жерге тургузарым.

— База кайдаар? — деп, жааназы жаратпай сурады.

— Матрёна эжезине, онын уулына... Чертёжник болор.

Алёшаны экелип салган тура городтын учында турган. Тура жаңы да болзо, же кандый да өңи жок, кирлү болгон. Туранын

ичкери жанында жуука бар болгон, ого айылдың эжигининг жанындагы чөпти төгүп туратандар, онын түбинде дезе жаантайын барынкый-жажыл балкаш жадатан. Ол тура турган жер айдары жок эрикчил болгон. Суунын, жалаңдардын, агаштын кийининде городтын бу бөлүгү Алёшаны тын эриктирип турган.

Алёша кухняда, жаан кирнестеге чыгатын эжиктин жанында, уйуктайтан: онын бажына кухнянын печкезининг изү болгон, буттарына дезе кирнестеден соок согуп туратан; жадып уйуктаар алдында Алёша жерге жайатан кедендерди ончозын жууп алала, олорло буттарын жаап алатан.

Алёша күүнзеп иштеген — ол туранын ичиндеги кир-балкашты жоголторго, пол жунарга, жес аяк-казанды, кей чыгар үйттерди, эжиктердин туткаларын арчыырга сүүп туратан; же айыл ээзи улуска онын иштеген ижи ас ла деп көрүнөтөн. Олор ого амыр бербей, улам сайын шыркыражып туратан:

— Самоварды экел! Мында арчып ий! Бу мыны апар! Лавкага жүтүр...

Алёша арчажып туру деп, олор айылдын ээзине комудайтан, ол десе бойынын үренчигине кату айдатан:

— Сен, карындаш, токто!

Je бир катап ол бойынын үйине ле энезине айтты:

— Слер де база јакшы ла улус! Уулчакты, ат чылап, иште-
дип туругар, өскө уул болгон болзо, мындый иштег ту качан
кача берер эди эмесе өлүп калар эди...

Ачынганына чыдажып болбой, Алёша айтты:

— Бор-ботко бөстөр јууган кижилердин айылда жүргени-
нен артык жүрер! Үредүге алала, неге үредип туругар? Јайынты
төгөргө...

Эмди мени, байла, чыгара сүргүлөп ийер болор деп, Алёша
бодогон, Je керек андый болбоды. Бир күннин бажында айыл-
дын ээзи кухняга келди. Онын колында түрүп салган калын
чаазын, карандаш, угольник ле линейка болгон. Ол Алёшага
айтты:

— Бычактарды арчып божозон, бу мыны јурап сал!

Лист чаазында көп көзнөктөрлү, јараш јазалдарлу эки этаж
тура јурап койгон эмтир.

— Бу сего циркуль! — деп, айылдын ээзи айдып турган.—
Чийүлерди ончозын кемјийле, учтарын чаазынга точкаларла
темдектеп сал, онын кийининде линейка салала, точкадан база
бир точкага јетире карандашла чийүлер тартып сал. Озо баш-
тап сындай тарт — онызы горизонтальный чийүлер болор,
онын кийининде туура тарт — онызы вертикальный чийүлер бо-
лор. Je, иште!

Алёша ару ишке једингенине ле үренерин баштаганына сүйүн-
ди. Бу ишти канайып эдерин билбей, чаазын ла инструменттер
јаар кайкап, эмеш коркып көрүп турды.

Je андый да болзо, тургуза ла колдорын јунуп алала, стол-
го отурды. Лист чаазынга горизонтальный чийүлерди ончозын
тартып салала, кемјизе — јакшы болды! Үч чийүни артык тар-
тып салтыр. Онын кийининде вертикальный чийүлерди кечире
тартала, алаң кайкай берди: тура јантыйып калтыр. Туранын
көзнөктөри көзнөктөрдиг ортозы болотон јерде тургулады, би-
рүзи десе, стenedен торт ырайла, туранын јанында кейде тур-
ды. Јаан кирнесте экинчи этажка чыгып калган, көзнөктин ба-
жы десе туранын јабынтызынын талортозында болуп калган,
туранын үстүндеги көзнөк — трубада эмтир.

Алёша, тура нениг учун андый болуп калганынын шылта-гын бедреп, арай ыйлабай, узак көрүп турды. Онын кийининде керекти канайып-канайып түзедер деп сананды. Көзнөктөрдиг үстүндө ле туранын жабынтызынын кырында каргаалар, күүле-лер, кучыйактар, көзнөктөрдиг алдында жерде десе зонтиктер тудунган улус журап салды. Бастыра журуктыг үстин кыйа-теие чийүлөрлө жолдоп койоло, ижин үредүчизине апарып берди.

Онызы кабактарын өрө көдүрүп, чачын атрайтып ийеле, соо-гын тартынып сурады:

— Бу не мындый?

— Жагмыр жаап жат — деп, Алёша жартады. — Жагмыр жаар тушта туралар ончозы жагмыр болуп көрүнөтөн, нениг учун де-зе жагмыр бойы жаантайын кыйа жаайт. Көзнөктин бажында куштар отуру. Жагмыр жаганда, куштар жааштан көзнөктөрдиг үстүнө жажынатан. Бу десе — улус айылдары жаар жүгүрөт, бу — барыня жыгылып калган жадыры, бу десе — лимондор садып жүргөн кижиле...

— Баш болзын сесе — деп, айылдын ээзи айдала, кенетий-ини каткырып, кыйгырды: — Ох, жаа соксын сени, кулугурды!

Айылдын ээзинин үйи келип көрөлө, өбөгөнине айтты:

— Сен оны чыбыктап сал!

Же өбөгөн айтты:

— Алдырбас, мен бойым да анайып баштагам...

Алёшага база чаазын береле, айтты:

— Же база катап эди көр! Керекти билип албаганча, бу мы-ны чийип отурамын.

Алёшанын көчүрүп жураганы журуктагы турага түнөй болор-до, ээзи оны жаадып көрди.

— Же, көрзөг, эди салдыг ине! Анайып барар болзо, бис экү керекке түргөн үренип аларыс...

Онын кийининде Алёшага мындый жакылта берди:

— Бистин жаткан квартиранын планын эт: комнаталар кажы-жанында турганын, эжиктер, көзнөктөр кайда турганын, туранын ичинде кандый неме кайда турганын — ончозын темдекте. Ка-найып эдетенин мен көргүспезим — бойыг эди көр!

Алёша кухняга барала, бу ишти неден баштаар деп санана берди.

Же Алёшанын чертөж эдерге үренери ол ло күн токтоп калды.

Онын јанына айылдын ээзи карган эмеген базып келеле, казырланып сурады:

— Чертить эдерге турун ба?

Алешаны чачынанг тудуп, столдон ырада сүүртеп апарала, чертёжын јырта тартып, инструменттерди столдон түжүре мергедеп ийди.

Айылдын ээзи жүгүрип келди. Онын үйи јайканып кирди, сүреен јаан кериш башталды. Тал-табыш токтоп, үй улус ыйлаарга жүре берерде, айылдын ээзи Алёшага айтты:

— Сен эм тургуза үренбе, бу керекти ташта, онон улам не болуп турганын сен бойың да көрүп турун ине!

Сурактар ла јакылталар.

1. Алёша чертёжникке не керектү келди?

2. Айылдын ээлерине Алёша нени эдип турды?

3. «Уредүге алала, неге үредип туругар?» — деп, Алёшаның удурлажа айтканының кийининде не болды?

4. Алёша баштапкы јакылтаны канайда бүдүргенин куучындап беригер. «Анайып барар болзо, бис экү керекке түрген үренип аларыс» — деп, айылдын ээзи Алёшага кеден улам айтты?

5. Алёшаның ла Ванька Жуковтың үредүзинде кандый текши темдектер бар?

Горький бичиктерди канайып кычырган.

М. Горькийдин
бичигени аайынча.

— Максим, сен кенетийин байый берген болзонг, нени эдер эдинг?

— Бичиктер садып алар эдим.
(«Улуста жүргени» деп повестьтен).

Бичик кычырарга сүреен күүнзек болгоным меге канча кире түбек јетиргенин, оноң кандый ачу-корон једишкенин сананарга ачу да, каткымчылу да.

Мен кийим көктөйтөн үй кижиденг алып турган бичиктерди сүреен баалу деп бодойтом, олорды карган эмеген өртөп салар болор деп коркып, ол бичиктер керегинде сананбайын деп албаданатам, калаш садып турган лавкадан жүзүн-жүүр өңдү кичинек бичиктер алып турар болдым.

Андый эш немеге турбас, коомой бичиктерди кычырып кажы ла бичик учун лавканың ээзине бир лавкадан төлөп туратам.

Олорды мен одын јарар сарайда јажынып эмезе туранын үстүнө чытып, кычырып туратам, сарайда да, туранын үстүндө де кычырарга эп јок, соок болгон.

Кезикте, бичик мени јилбиркедип турганда эмезе бичикти капшай ойто табыштырып берер керек болгондо, мен түндө туруп, свечи күйдүрип туратам. Је свечилердин түндө кыскарып турганын сезип ийеле, карган эмеген олорды такпайла кемјип, кемјүзин јажырып салатан. Свечи бир өлүгө кыскарып калганы јарталганда эмезе мен онын кемјүзин свечининг күйгөн кемине түңгейлеп сындырбагамда, эртен тура кухняда аайы-бажы јок кыйгы-табыш башталатан.

Андый болгоны меге коронду да болзо, је бичик кычырар күүним там ла тынып турды.

Мен канайып ла сүмеленип, кычырып туратам, эмеген дезе менин бичиктеримди канча-канча катап јырткан, бир ле көрөр болзом, мен лавканын ээзине аайы јок јаан төлүгө түшкен эмитирим — 47 акча төлөөр керек болгон. Лавканын ээзи менен акча некеп, күнүг сайып сурап туратан:

— Төлү акчангы экелдин бе?

— Јок.

— Онызы не дегени? Айса, сени јаргыга берейин бе, а? Сенин бар-јогынды айрып алала, колонияга ийгилезин.

Менин акча алар јерим јок болгон, иш јалымды таадам алып туратан. Канайдар да аргам таппай, ал санаага түштим.

Анайып мен бир үч күн кыйналгам, айылдын ээзи оны сезип ийеле, сураган:

— Сен не кунугып калган, Пеншков, оорып турун ба?

Мен бир де неме јажырбай, бойымнын түбегим керегинде айдарымда, онын чырайы соой берди.

— Көрдин бе, бичиктер неге јетирип јат. Олордон улам кажы ла јанынан түбек болор...

Бежен акча береле, кату јакарды:

— Ыйиме эмезе энеме айдып ийдин — тал-табыш болор! Јаңы јылдан ары газет алдыртарым, ол тушта кычыр.

Јаңы јылдан ала мен энир сайын газет кычырып туратам, айылдын ээлери дезе угуп отуратандар.

Газеттерден ле эски журналдардан мен өскө городтордын, өскө албатылардын жүрүми керегинде билип турдым. Мен жаңыс ла энирде эмес, түндө де кычырып туратам. От күйдүрерге

айылдың ээзи үй кижиге бербейтен, свечи алар акчам жок болгон, — ол тушта свечилер тургузатан темирге агып түшкөн. Усти туйка жууп алала, онын үстүнө лампадный саржу кожуп ийетем, учуктарды толгойло, печкенин үстүндө ышту, бочмик от жарыдып алатам.

Сурактар.

1. Горький кычырарга бичиктерди кемнен алып туратан?
2. Бичиктерди кайда, качан кычырып туратан?
3. Бичиктерден улам Горький кандый түбектер көргөн?
4. Түбектен оны кем айрыды? Канайып?
5. Кычырган газеттерден ле журналдардан Горький нени билип алып турды?

Куштар тудуп жүргени.

М. Горькийдин бичигени аайынча.

(ИЗЛОЖЕНИЕ БИЧИИРГЕ).

Жадын-жүрүм там ла коомойтып барарда, Алёша жаңы иш эдерге — кожончы куштар тударга сананып алды. Шүүн, тузактар, баспактар садып алды, клеткалар этти.

Таң адар алдында Алёша жуукада, жыраалардын ортозында отурат, калама ла таар тудунган жааназы десе агаш аразында калганчы мешкелер, балан, кузук терип жүрөт. Алёшаны куштардын сүмеленип турганы каткыртып турат: кубакай-көк, көктөш баспакты шиндеп көрөлө, онын кандый жеткер болорун билип ийди, онын кийининде баспактын тууразынан келеле, онын агаштарынын аразынан ашты эптү чокып ийет. Кеберкек кызылтөштөр тенексү: озор шүүнге үүрлежип киргилейт. Устүнен жаап алганда, озор алан кайкап, көстөрүн тазырайтып, кижинин сабарларын жоон чокыштарыла чымчып турат. Коркок тумчукту клест баспакка токуналу базып кирет.

Алёшага кушкаштарды тударга эмеш ачымчылу, озорды клеткаларга отургузарга уятту болгон, ол озорды көрүп отурарга жакшызынып туратан, же акча иштеп алар күүни кушка килеерге бербейтен.

Алёшанын тудуп алган кушкаштарын жааназы баштапкы ла катап төртөн акчага садып ийеле, сүреен кайкады:

— Көрсөң оны! Мен оны темей соот болор дезем, көрсөң, керек кандый болды...

— Эмеш оной сатканаар.

— Чын эмеш пе?

Базар болгон күндөрдө жааназы бир салковойго, салковойдон до ажыра акчага садып, мындый болор-болбос керекке кандый көп акча иштеп алар аргалу деп жаантайын кайкап туратан.

Сурактар ла жакылта.

1. Алёша ненин учун куштар тударга барды?
 2. Алёша куштар тударга канайда белетенген?
 3. Кызылтоштор, көктөштор, клёсттор баспактын жанында канайып турдылар?
 4. Алёша куштарды не керектү тутты?
 5. Жааназы оорды кайда садып, нени кайкап турды?
- Бу план аайынча изложение бичигер.

К у ч ы й а к.

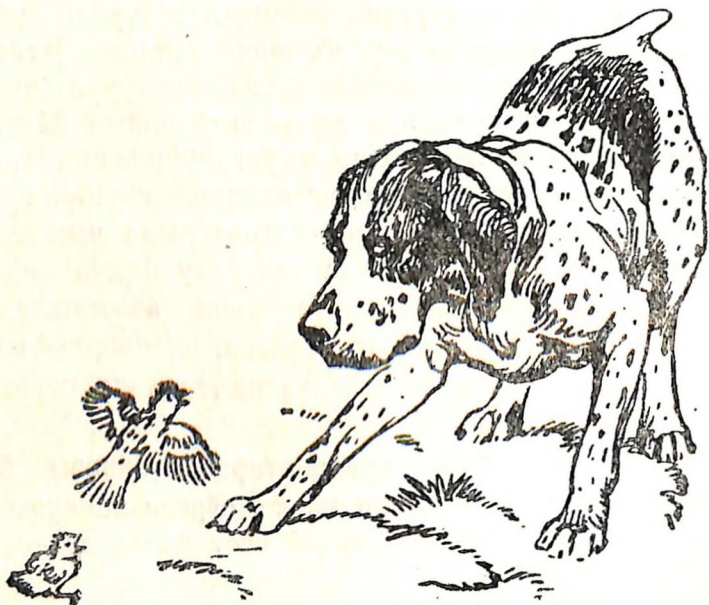
И. Тургенев.

(ИЗЛОЖЕНИЕ БИЧИИРГЕ).

Мен андап жүрөле, садтагы жалбак жолло жанып келеткем. Менин ийдим озолоп мантап брааткан.

Ийт кенетийин селт эделе, кандый бир неме сезип ийгендий, өнгөлөй берди.

Мен жолды сындай аяктап көрзөм, эбиреде сары тум-

чукту, бажы жүндү жаш кучыйак отуры. Ол уйазынан антары-
лала (салкын кайындарды тыг жайкап турган), жүк ле чыгып
келген канаттарын тарбайтып, кыймыктанып та болбой отурды.

Менин ийдим ого араай жууктап келетти. Же кенетийин жа-
нында турган кайынган кара төштү карган кучыйак, таш чы-
лап, ийттин алдына келип түшти. Бастыра бойы үрпейип,
тарбайып калган кучыйак аайы-бажы жок чыйкылдап, ийттин
тиштери ырсайып калган оозы жаар ууланып, эки катап чурап
ийди.

Кучыйак бойынын балазын аргадап аларга, оны корый ту-
руп алды... же бойы десе коркып, бастыра бойы тырлажып тур-
ды, үни де туна берди, «баламды бергенче, бойым өлбөйүн» деп
сананып тургандый болды.

Ийт ого сүреен жаан, сүреен коркушту немедий көрүнгөн
болор.

Же андый да болзо, ол бийик кайында, жеткер жок жерде, оту-
рып чыдашпаган... Балазына жеткер жууктап келерде, кучыйак
жерге учуп түшкөн.

Менин Трезорым токтой түжеле, тескерлей берди. Кучый-
актын күчин Трезор до сезип ийди ошкош.

Мен үп-сап түшкөн ийтти кычырып алала, оноң ырап жүре
бердим...

Сурактар ла жакылталар.

1. а) Жаш кучыйак уйазынан канайып түшкени керегинде; б) карган ку-
чыйак жалтанбай, коркубай, оны канайып корулаганы керегинде куучындап
беригер.

2. Трезор менин учун тескерлей берди?

3. Кучыйак менин учун итке удура чурап барды?

Аңдар-куштар бойларынын балдарын сүйүп турганы керегинде слер база
кандый бичиктер кычырдыгар, айдып беригер.

Куучыннын планын турлузала, изложение бичигер.

Менин најым.

С. Михалков.

Мен кайда ла жүрзем,
Најыма туштайдым:
Казаньда, Алма-Атада,
Украинада, Кавказта —
Кайда ла најымды табадым.

Тундра деп соок жерде
Ак-кийикти ол чанактайт,
Түс, жараш чөлдөрдө
Таң атту мантадат.
Машинага отуруп,

Ороонло јоруктайт.
 Мениг најым орооныстыг
 Кажы ла јеринде јуртайт.
 Ол сего айымдап јүрет,
 Мениг де айылыма келет.
 Карманында компасту,
 Колдорында глобусту
 Ары-бери јоруктап јүрет,
 Ар-бүткенди үренерге
 кичеенет.

Јайгыда ойноп јүгүрет,
 Кышкыда чаналу јыгылайт.
 Кандый ла немени эптү эдет,
 Колдоруна да туруп базат.
 Балтийский ле Каспийский
 Талайларда ол балыктайт,
 Амур сууда, Ока сууда
 Қармак салып отурат.
 Самолётту учуп јүрерге
 Сүреен, сүреен күүнзейт.
 Физиканы, ботаниканы
 База јакшы билет.

Сурактар.

1. Пионерлер бистиг ороонның кажы ла јеринде бары керегинде стихо-творенинде канайда айдылган?
2. Пионерлердинг кылык-јаңы кандый, олог нени эдерге сүүп јадылар?
3. Пионерлер кайда ойноп, амырап јадылар?
4. Совет јаң пионерлерге кандый кичеemel јетирет?

Н а ј ы л ы к.

В. Короленко

(«Соког музыкант» деп повестьтен).

Бир катап Петрусь деп соког уулчак сууның јанында кыр-ланга шоорлоп отурган. Күн ажып бараткан, эбиреде тым бол-гон. Уулчак јаңы ла ойноп божойло, өлөнгө чалкойто јадып ал-ган. Ол бир минутка үргүлей берген, је кемнинг де јенил ба-зыды оны ойгозып ийди. Ол чагчактарына тайанып, күүн-күч јок өндөйөлө, тындап укты. Ого таныш эмес базыт токтой берди.

Кайда да болзо, ак-чек санаалу,
 Кандый да керектен жалтанбайт.
 Нөкөрлөрин, најыларын
 Түбекте артырбайт.
 Куштардың уйазын
 тоскурбайт.
 Таңкы тартпайт, төгүн
 айтпайт.
 Машиналарга кадалбайт,
 Өскө кижининг немезин албайт.
 Јаан городтордо өргөзи бар,
 Крымда, Артектө амырайт.
 Ар-бүткеннинг ийде-күчтерин
 Келер өйдө башкарага
 амадайт.
 Кызыл галстук кийип јүрет,
 Ончо балдарга јозок
 көргүзет.
 Ол — кызычак, ол — уулчак,
 Ол — үренчик, пионер балачак!

— Уулчак, — деп, кенетийин кызычактын ўни угулды, — бу мында жангы ла кем ойноды, билеринг бе?

Улус ого жангыскан отураарга чаптык эткенде, сокор уулчак сўўбейтен. Онынг учун ол эмеш кыйгастанып айтты:

— Мен ойногом...

— Сен кандый јакшы ойноп јадын! — деп, кызычак айтты. Сокор уулчак унчукпады.

— Слер не барбай туругар? — деп, кызычактын кечимык-танбай турганын сезип, ол сурады.

— Сен мени не сўрўп турун?

— Мен кижии келгенин сўўбейтем...

Кызычак каткырды.

— Кўрзўн, кандый... Јер бастыразы сенинг бе? Јердин ўстў-ле улусты бастырбаска турун ба?

— Мен јаар бир де кижии келбезин деп, энем ончозына јакып салган.

— Эненг бе? — деп, кызычак терең сананып сурады. — Менинг энем дезе меге суунын јанында јўрерге јўп берген.

Анайып арчажып, сўс блаашкан улуска уулчак учурабаган. Ол ўндўйип келеле, сўреен чугулданып, тўрген айтты:

— Мынанг ары барыгар, барыгар...

Бу керектинг учында та не болгой эди, је бу ўйдў уулчакты чай ичерге кычыргылады. Ол кырлангды тўмўн тўрген јўгўре берди.

— Кандый јаман уулчак — деп, кызычак айтты.

Эртенгизинде уулчак, ол ок јеринде отурып, кечеги учуралды эске алынды. Эмди ол бир де эмеш кыртыштанбады. Қарын, кечеги таныш эмес, јакшынак, јобош ўндў кызычак база келетен болзо деп кўўнзеп отурды. Ого таныш балдар ончозы тын кыйгырыжып, каткырыжып, соғужып ла ыйлажып туратандар; је олардын бирўзи де анайып јакшынак куучындабайтан. Ол кызычакты кече ачындырып ийген учун, уулчак бойына чугулданып, эмди ол, байла, качан да ойто желбес деп сананды.

Чындап та, кызычак ўч кўннинг туркунына келбеди. Је тўртинчи кўнде Петрусь тўмўн, суунын јанында, кызычактын базыдын угуп ийди. Кызычак араай кожондоп, уулчакты бир де эмеш керексидей, бараткан.

— Уксаар! — деп, кызычактын көндүрө өдүп баратканын угала, уулчак кыйгырды. — Бу база ла слер бе?

Кече уулчак оны жаман уткыган учун, кызычак баштап тарыйын унчукпады, же уулчактын сурагы кандый да санг башка болордо, ол кенетийин токтой түшти.

— Мени көрбөй турун ба?

Оны уккан сокор уулчактын жүреги ачу-корон сыстай берди. Уулчак унчукпай, өлөңгө жада түшти. Же жуучын баштала берген, кызычак дезе, ол ло жеринде туруп, база катап сурады:

— Шоорло анайып жакшы ойноорго сени кем үреткен?

— Иохим¹ үреткен — деп, Петрусь каруузын берди.

— Сүреен жакшы. Же сен... ненинг учун андый чугулчы?

— Мен... мен...: слерге чугулданбай турум — деп, уулчак араай айтты.

— Же, айдарда, мен де ачынбай турум... Кожо ойнойлы...

— Мен слерле ойноп билбезим — деп, уулчак бажын төмөн эңгейтип, каруузын берди.

— Ойноп билбезинг бе?.. Ненинг учун?

— Тегин.

— Же ненинг учун?

— Тегин ле — деп, уулчак араай айдала, бажын там ла эңгейтти.

¹ Иохим — уулчактын ада-энезинин айылында жүргөн киж.

Сокоры керегинде уулчак мынын алдында кемле де куучындашпаган, эмди андый суракты угарга ого сүреен ачу болды.

Кызычак дезе уулчактын сокорын торт билбей турган.

— Бу сен кандый каткымчылу уулчак! — деп, кызычак өлөң-нинг үстүне оныла коштой отуруп, айтты. — Сен мени билбес учун, байла, андый. Менле таныжып алзан, ол тушта коркыбазың. Мен дезе неден де коркыбай жадым.

Кызычак, үзүп алган чечектеринен василёк ло фиалка деп чечектерди талдап, сүйүнчилү куучындап отурды. Сокор уулчактын оны жакшы билип алар күүни келди. Улустын кеп-чырайын жаңыс ла жоктоп билерге темигип калган учун, уулчак сол колыла кызычактын жардынаң тудала, оң колыла оның чачын, көстөрүн жоктоп, кажы бир жерде токтоп, сабарларыла кызычактын жүзүн түргөн жоктоп көрди.

Уулчак оның жүзүн кенетийин ле сүреен түргөн жоктогон учун, кайкаган кызычак бир де сөс айдып болбоды; ол чочып, уулчак жаар көрүп отурды. Уулчактын жүзүндө та не де једик-пезин ол эмди жаңы ла билди. Уулчактын чырайы кандый да сан башка, ол сүреен аярынып отургандый болгон, көстөри дезе кыймыктабай турган. Уулчактын көстөри кайдаар да туура көрүп, күннинг чогына суркурап турган. Кызычакка коркушту боло берди. Ол жардын уулчактын колынаң ырадып алала, түргөн тура жүгүрөт, ыйлай берди.

— Сен, јаман уулчак, канайып туруң? — деп, ыйламзырап; ачурканып, айтты. — Сен меге не тийип туруң? Мен сеге нени эттим?.. Нениң учун?..

Уулчак бажын төмөн эдип алган отурды: оның сокор болгонына улус жаңыс ла килеп туратан эмес, је коркып та туратанын ол баштапкы ла катап билди. Ого сүреен ачу боло берди. Ол өлөңгө жытылала, ыйлай берди. Улам ла тыгыда ыйлап, өксөп турарда, бастыра бойы серпилип турды.

Кызычак ого килей берди.

— Уксаң, уулчак, — деп, кызычак араай айтты, — сен не ыйлап туруң? Мени коптонор болор деп туруң ба? Је, ыйлаба, мен кемге де айтпазым.

Уулчак оның айткан эрке сөстөрүн угуп, там тыгыда ыйлады. Кызычак оның јанына тизеленип алала, чачын сыймап, токунадып турды. Оноң уулчактын бажын өрө көдүрип, ачынган

балазын эркеледип турган эне кижичилеп, онын көстөрүнүн жажын платла арчыды.

— Же, же — деп, кызычак айдып турды. — Мен чукулданбай турум ине. Сен мени коркыдала, эмди килегенинги көрүп турум..

— Сени мен коркыдарга сананбагам — деп, ыйын токтодоп, терең тынып, уулчак каруузын берди.

— Же, же, жакшы. Мен чукулданбай турум... Сен эмди анайда этпезинг ине — деп, кызычак, оны жерден өрө көдүрүп, бойыла коштой отургузду.

Уулчак жүзүн база ла күнбадыш жаар эдип алган отурды. Көзүнүн жажы мөлтүрөгөнчө, же көстөри десе ары-бери кыймыктабай турды.

— Бу сен кандый саң башка кижичилеп... — деп, кызычак айтты.

Мен саң башка эмезим — деп, уулчак каруузын кунукчул берди. — Мен... мен... сокор!

— Соко-ор? — деп, кызычак чөйө айтты. — Соко-ор? — деп, чочыган үниле такып сурады; уулчакка килегенинги бастыра бойы тыркыражып, уулчакты мойынынан кучактап алала, токтодоп болбой, ачу-корон ыйлай берди.

— Мен... сече килеп турум... — деп, кызычак айтты.

Оноң ол токуналу айтты:

— Күн ажа берди.

— Күн кандый, мен билбезим — деп, уулчак кунукчул айтты. — Мен оны жаңыс ла... сезип турадым...

— Күнди билбей туруң ба?

— Эйе.

— А... бойыңның энеңди?.. база билбейин бе?

— Энеңди билерим. Оның базың мен ыраактан танып ийедим.

— Эйе, эйе, оңызы чын. Мен де бойыңның энеңди, көстөрүңдү жумуп та алгамда, танып ийетем.

Балдар эмди токуналу куучындажып отурдылар.

— Мен күнди сезип, оның ашканын билип ийедим — деп, уулчак айтты.

— Сен канайда билип туруң?

— Канайда десе... Канайда билип турганымды мен бойым да билбей турум...

— А-а — деп, кызычак чөйө айтты.

Олор экилеси унчукпай бардылар.

— Мен бичик те кычырып билерим, удабас пероло бичиир-ге үренип аларым — деп; Петрусь база ла куучындады.

— Канайда?..— деп, кызычак куучынын баштайла, уулчак-тын сокору керегинде айдарга кемзинип, кенетийин токтой берди. Же уулчак онын айдарга турганын билип ийди.

— Мен бойымнын бичигимнег сабарларымла кычырып жадым — деп, ол жартап берди.

—Сабарларынгла ба? Сабарларымла кычырарга мен качан да үренип болбос эдим... Мен көслө дө коомой кычырып турум.

— Мен керек десе французский де тилле кычырарга билерим — деп, сокор уулчак айтты.

— Па-ны-чу-у-у! — деп, Иохимнинг үни угулды.

— Сени кычырып турулар — деп, кызычак өрө туруп, айтты.

— Эйе. Же менин барар күүним жок.

— Бар, бар. Мен сеге эртен база келерим. Эмди сени айылда улус сакып жат, меге де жанар керек.

(Эвелина деп атту кызычак сокор Петрусьтын журтынын жанына күнүн сайын келип жүрөп болды. Олор экү кожо жүрүп, ойноп туратандар. Удабай Эвелина уулчакла кожо үренер болгон. Ол тушта Петрусьтын урокторы сүрекей жакшы, сүүнчилү сдөр болгон. Сокор уулчак ла онын үүрези бирүзи бирүзине жаантайын болужып, бу өйдөг ала жажына нажылар болгондор.)

Сурактар ла жакылта.

1. Балдар канайып таныштылар?
2. Кызычак уулчакты ненин учун тын килеп, ого болужып турды?
3. Олор канайда нажылашты?
4. Куучынды бөлүктөргө бөлип, план тургузып алала, озо баштап чокумдап, оного кыскарта куучындап берерге белетекип алыгар.

Каракөс.

М. Лермонтов.

— Казбич, сенин минген адыг жакшынак ат! Айылдын ээзи мен болгон болзом, менин колымда үч жүс жылкы мал бар болгон болзо, кабортозын сенин жүгүрүтүг учун берип ийер эдим! — деп, Азамат айдып турды.

— Андый атты бастыра Кабардадан да таап болбозун — деп, бир кезек унчукпай турала, Казбич айтты.— Бир катап Терек суунын ары жанында мындый керек болгон: бис абрек-

ийди. Күчүгөш тыркырап, сүтти ачаптанып иче берди. Түн өткөнчө күчүккө берижип, жазап жаттыргызып салала, Герасим бойы да кандый да сүүнчилү, амыр уйкула уйуктай берди.

Герасим бойынын күчүгүн сүреен кичееген. Баштап ол күчүгөш каткак, кураны, кеп-сүри жок болгон, сегис айдың бажында, Герасимнинг кичеемелининг шылтузында, жаан керсү көстү, узун кулакту, желбер куйрукту ийт болуп жарана берди. Ол Герасимненг бир де алтам артпай, куйругын булгап, оны ээчий басын жүрөтөн. Герасим ийдине Муму деп ат адап берген.

Ол айылдагы улус ончозы күчүгөшти сүүп, Мумуня деп адагылап туратан. Муму сүреен керсү ийт болгон, ончо улуска жалганчып жүрөтөн, же жангыс ла Герасимди тын сүүйтөн болгон. Герасим бойы да оны сагыш жок сүүгөн... Күчүгөш оны эдегинен тарткыштап, эртен тура ойгозып туратан, суу тартатан аттын тискининен тиштенип алала, жединип экелетен, сууга кожо барып, Герасимнинг жалмуурын ла күректерин каруулдап туратан, онын жаткан кыбына өскө улусты кийдирбейтен. Түнде ол торт уйуктабайтан, же тегин жерге үрбейтен; тегин жерге Мумунын чичке үни качан да угулбайтан: өскө кижичеденге жуук басып кел-

зе эмезе серенгедий табыш угулза, жангыс ла ол тушта үретен болгон. Ол сүрекей жакшы каруулчык болгон.

Сурак ла жакылталар.

1. Куучыннанг мындый јерлерди таап, такып кычырыгар:

а) Герасимнинг таап алган күчүгежининг тыш бүдүми кандый болгоны керегинде;

б) Герасимде сегис ай жүргөн кийининде күчүктинг тыш бүдүми кандый боло бергени керегинде.

2. Муму бойының ээзине кандый болужын јетирип турган?

3. Куучынның планын тургузала, изложение бичигер.

Гимназияда.

Д. Ульянов.¹

Владимир Ильич гимназияда² сүрекей жакшы үренген, кажы ла предметти беш темдекке табыштырып, баштапкы сый алып, класстан класска көчүп туратан, 17 жаштуда гимназияны алтын медальду божоткон.

Айылда сочинение бичиирге жакылта бергенде, гимназияда үренип турган балдардың көп сабазы табыштырар күннинг алдында түниле отуруп, мендей-шиндей бичийтен болгон. Владимир Ильич дезе анайып качан да этпейтен. Тема јарлалып, бичиирге керектү өй темдектелгенде ле (көп сабазында эки неде-ле), Владимир Ильич ижин тургуза ла баштайтан. Кичинек чаа-зынга ол сочинениенинг кире ле учалга сөстү планын бичип ала-тан. Оның кийининде лист чаазын алып, сынынча каборто бүк-тейле, листтинг сол јанына, белен план аайынча буквалар ла цифралар тургузып, баштапкы катап бичийтен.

Табынча, күндер сайын, баштапкы катап бичиген листтинг он јаны көп темдектерле, түзедүлерле чоокырлана беретен. Оның кийининде, сочинениени табыштырар өйдөн узак јокто, ару чаа-зын алала, јүзүн-јүүр бичиктерден бойының ажындыра белетеп алган темдектерин көрүп, бастыра сочинениени катап бичийтен. Эмди ого ару тетрадь алып, белен сочинениени ару эдип черни-лала көчүрип бичири артатан.

¹ Д. Ульянов — Дмитрий Ильич Ульянов — Владимир Ильич Лениннинг карындажы.

² Гимназия — азыйгы өйдө орто школ.

Владимир Ильич сочинениени баштапкы катап чернилала качан да бичибей, карандашла бичийтен. Карандажын ол сүрекей чичке эдип учайтан, онын учун бичиген буквалары чичке учуктый болотон.

Мен, 12—13 жашту уулчак, Владимир Ильичтин сочинение бичигенин көрөргө сүреен јилбиркейтем; мен онын бичиген баштапкы листин алала, онын баштапкы бөлүгинде јангы строчкалар кандый капшай толуп турганын көрүп, кайкап туратам.

Орус тил ле литература аайынча Владимир Ильичтин үредүчизи ле онын сочинениелерин көрөөчи эн јуук кижги гимназиянын директоры болгон. Ол онын сочинениелерин кайкап көрүп, көп сабазында ого беш эмес, плюсту беш тургузатан.

Владимир Ильичтин сочинениелеринде меге анчадала шүүп тургускан система, кыскарта, јарт ла чүми јок бичигенинде шүүлтелердин көби јарап јат деп, ол бистинг энебиске көп катап айдып турган.

Владимир Ильичтин гимназияда бичиген сочинениелерин энем узак чеберлеген, је бис городтон городко көп катап көчүп јүргенистен ле жандармдардын тинтүлеринен ле оног до өскө учуралдардан улам озор ончозы јылыйым калган.

Владимир Ильич үренер тушта бичиген сочинениелеринде (ол до өйдө) јакшы ээжини — шүүлтези көп болзын, бичиген сөстөри ас болзын деп ээжини — јаантайын бүдүрип туратан.

Ленин бистинг класста.

С. Суразаков.

База ла јас једип келди,
Баарчыктар үни угулат,
Башчы керегинде бичикти
Балдар класста кычырат.
Кичинектен бери Ленин
Кичеенкей кижги ол болгон.
Төгүндеп ол мактанбай,
Төс шүүлтелер айдатан.
...Қара көстү уулчагаш
Портрет јаар ајыктайт.
— Үредүүг кандый? — дегендий,

Башчы уулга күлүмзирейт.
Балдар күнүг ле Ленинге
Классына келип туштажат.
— Үренигер, балдар, үренигер — деп,
Башчынын айтканын бүдүрет.

Жакылта. Улгерди ундыбас эдип үренип алыгар.

Гаврош.

В. Гюго.

I.

Оромнын уулчагы.

Бир тушта, жүс жыл кире мынан озо, Парижте айыл-журты жок балдар, агаш аразында кушкаштардый, сүреен көп болгон.

Ол өйлөрдө Тамплъ деп бульварда¹ он бир — он эки жашту уулчак жаантайын учурап туратан болгон. Ол эр кижинин узун штанын, үй кижинин кофтазын кийип алган жүретен. Же штан адазынын эмес, кофта энезинин эмес болгон. Андый да самтар кийимди ого туш улус берген. Ол уулчактын энези де, адазы да бар болгон. Же адазы оны кичеебеген, энези оны сүүбеген, онын учун ол чын ла өскүс бала ошкош болуп калган.

Уулчак оромдо ло жүрерге жакшызынатан. Ол чырайы куу, оору бүдүштү де болзо, же чыйрак, эпчил, шыранкай, кокурчы уулчак болгон.

Ол бир де эмеш амыр отурбайтан: кожондоп, оромдорло басып жүретен, жайынты-чөп төгөр жерлерде бедренетен, оны кулугур дешкенде, каткырып туратан, тенибер дешкенде, чугулданып туратан.

Ол уулчакта жадар-коңор жер де, курсак та жок болгон, оны кичеер, эркеледер кижиде жок болгон, же ол карыксынбайтан. Ада-энези оны керексибейтен де болзо, ол кезикте: «Энемди барып көрүп келейин» — деп сананатан. Ол үренип калган оромдордон, тал-табышту площадьтардан, бульварлардан ырап, сууны жакалай басып, күрлерди кечип, учы-учында жокту улус журтап жаткан жерге једип алатан.

Анда өңи-сүри жок турада омок уулчактын билези жаткан.

¹ Бульвар — эки жанына агаштар отургузып салган жалбак жол.

Уулчак ада-энезинин айылына келгенде, олардын түбөктү, жокту жүрүмин көрүп, жүреги сыстай беретен, же онын келгенине бир де кижн сүйүнбей, бир де кижн оны уткып күлүмзиренбей турганын көргөндө, уулчак анчадала тын кунуга беретен: чыккан айылынын ичи де, ада-энезинин жүректери де уулчакка соок болгон.

Уулчак, көлөткө жерде өскөн куу өлөң чилеп, бир де эрке сөс укпай, бир де кичеемел көрбөй жүргөн. Же жүрүмим коомой деп ол комудабайтан, кемди де бурулабайтан. Кижинин ада-энези кандый болотонун ол керек дезе јарт билбеген де.

Ол уулчактын ады Гаврош болгон.

II.

Восстаниенин башталганы.

Бу керек 1832 жылда болгон. Париште јаан керектер башталып турган. Түрөнгн јадынга ла уур ишке кыйналган ишмекчилер, ремесленниктер, оок-теек улус башкаруга удурлажа восстание эдерге белетенип тургандар. Башкаруда банкирлер ле фабриканттар отургандар. Олор јаныс ла бойлорынын тузазы керегинде кичеенип, албатынын түрөнгилү јадын-јүрүми керегинде, торолоп турганы керегинде бир де сананбайтандар.

Франциянын башка-башка јерлеринде түймеендер көдүрилип турган. Олорды бир јерде туй базып салганда, олор өскө јерлерде көдүрилип чыгатан.

Бир катап эртен тура Сент-Антуан деп јурт түймөп чыккан. Кажы ла кижн колына кирген немеле јепсенип турган. Ишмекчилер, оромло барадып, араай шымыраныжып тургандар:

— Сенин колмылтыгын кайда?

— Чамчамнын алдында. Сенийи кайда?

— База чамчамнын алдында.

Оромдо мастерскойлордын алдында улус јуулып, шымыраныжып турган. Ишмекчилер восстание баштагандардын чыгартулу улузын сакыгандар.

Оромдо көп улус көрүнип келди. Маанылар элбиреп турды. Јажыл бүр тудунган балдар көрүнөт. Ишмекчилер: плотниктер, малярлар, стекольщиктер, наборщиктер көрүнип келди.

Буржуйлар јуулган улусты тураларынын балкондорынан ла көзнөктөринен көрүп, олордон коркып тургулайт.

Јеткер болорын сезип, башкару черүлерин беленде тудуп

турган: городто јирме төрт мун солдат ла городты јакалай јерлерде одус мун солдат. Оромло бараткан улус ла солдаттар јууктажып келерде, адыш башталды, мылтык јок улус солдаттар јаар таштар чачып турды. Драгундар¹ үлдүлери ле улусты таркадып турды. Оромдо јуулган улус качып јүгүрүшти.

— Қолго мылтык алыгар! — деп јуучыл кычыру Парижтин бастыра талаларына јангылана берди.

Ишмкечилер мылтык-јепсел эдер фабриказы ла мылтык-јепсел садар үч лавказы коскорып салдылар. Бир канча минутка мундар тоолу улус канча-канча јүс мылтыктарды, колмылтыктарды ла үлдүлерди алып барган. Олор бочколорды, мебельди, досколорды тажып, баррикадалар эдип тургандар. Бир ле частын туркунына көп баррикадалар оромдорды кечире тура бердилер. Эниргери Парижтин үчинчи үлүзи восстаниге көдүрилгендердин колына кирди. Куды чыккан буржуазия эжиктерин, көзнөктөрүн туй бөктөп алды.

Түн кирди. Восстание бастыра Парижке јайыла берди.

Мылтык-јепселле јепсенип алган ишмекчилер јуулып, оромдорло үзүк јок өткилеп турды.

Кенетийин оромдо самтар кийимдү уулчак көрүнип келди. Ол Гаврош болгон. Гаврош оромдо турган ишмекчилерге ле студенттерге кожулды.

Ончолорынын алдында колында үлдүлү кижии базып баратты. Гаврош токуналу сурады:

— Бис кайдаар барарыс?

— Бис ле кожо баралы — деп, ол кижии каруузын берди.

Қызыл жилеттү² бир кижини Гаврош анчадала јарадып көрди. Ол кижини нөкөрлөри Багорель деп адап тургандар.

Башкарунын кандый да кычырузын стенеге јапшырып салганын көрүп ийеле, ол оны тургуза ла јыртып ийди.

Гаврош оны сүреен кайкап көрди. Гаврош бу өйдөң ала Багорельден көс албай турды.

Табару.

Табару келерин сакып турган јерде бир де табыш јок, тым болгон. Начальник, ончолоры јуулажар јерлерине туруп алзын деп јакарды. Революционерлер мылтыктарын октоп алды.

¹ Драгун — атту јүрер јуучылдар.

² Жилет — чамчанын үстүнег кийетен јен јок кийим.

База бир эмеш ой өтти. Жууктап келеткен артиллерийский орудиялардын күзүрегени угулды.

Баштапкы пушка көрүнүп келди.

— Адыгар! — деп, баррикаданын начальниги жакарды. Баррикададан бир уун аткан мылтыктардын табыжы жаңыланды. Боро тумандый ыш пушканы ла улусты бүркеп ийди; бир канча секундтын бажында ыш таркай берерде, пушка ла улус база ла көрүнүп келдилер.

— Мылтыктарды октоп алыгар! — деп, начальник жакарды.

Революционерлер мылтыктарын катап октоп турарда, артиллеристтер пушказын октоп турдылар.

Пушка адып ийди.

— Баштарыгарды стенеге жууктай энчейтигер! — деп, начальник кыйгырды. — Баррикаданы сындай тизеленип туруп алыгар!

Же берилген жакаруны бүдүрерге жеткелекте, снаряд эки кижини өлтүрүп, үч кижини шыркалап ийди.

Артиллеристтер экинчи пушканы түргөн экелеле, оны баштапкы пушкага коштой тургузып салдылар.

Бир канча секундтын бажында эки орудие экилези аткылай берди.

— Ол пушкалардын адыжын токтодор керек — деп, начальник айдала, кыйгырды: — Артиллеристтер жаар адыгар!

Ончолоры удааннан бери белен болгондор: баррикададагы улус сүүнүп, аайы-бажы жок аткылай берди. Ором кара ышка бүркеле берди. Бир канча минуттын бажында артиллеристтердин көп сабазы пушкалардын жанында жатканы туман өткүрө көрүнди. Тирүү арткандары пушкаларын октоп, адып турдылар, же пушкалардын адыжы кирелене берди.

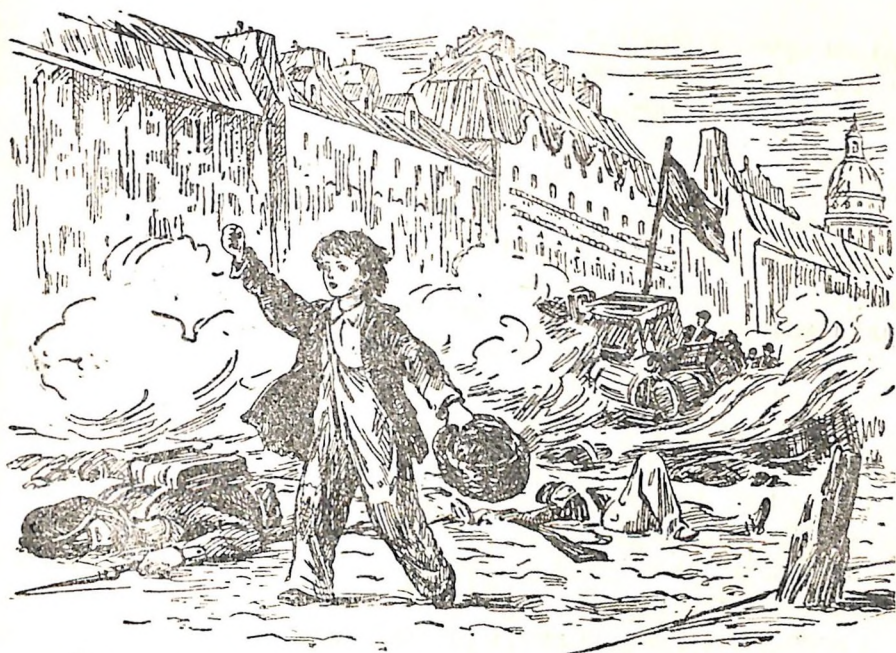
— Кандый макалу! — деп, ишмекчилердин бирүзи баррикаданын начальнигине айтты. — Женип жадыс.

Начальник бажын жайкап, айтты:

— Бу мындый жеңү база бир он беш минуттын туркунына болор болзо, баррикадада он до патрон артпас.

Кичинек герой.

Гаврош бу куучынды уккан. Ол болуштоптор салатан калама алала, тежиктен чыгып алып, өлтүрткен солдаттардын каптыргаларынан патрондорды бойынын каламазына токуналу жууп турды.

— Сен нени эдип туруң? — деп, баррикададан ого улус кыйгырды.

Гаврош, бажын өрө көдүрип, айтты:

— Граждандар, мен каламамды толтырып турум.

— Картечьле¹ адып турганын көрбөй туруң ба?

— Жаңмыр жаайт, анда неме беги — деп, Гаврош каруузын берди.

Начальник кыйгырды:

— Гаврош, бери кел!

— Эмди ле — деп, Гаврош айдала, оромло жүгүрди.

Оромдо жирме кирези өлтүрткөн улус жаткан. Олордын каптыргаларын кактап алза, баррикададагы улуска база бир канча ок-тары болор. Гаврош патрондорды бойынын каламазына салып тура берди.

Ором тумандый ышка бүркелип калган болгон. Туман бир эмеш өрө көдүрилип, онон ойто ло жерге жайылып турды. Ыш туй алып салган оромдо түште де карануй болды.

Карануй болгоны Гаврошко тузалу болды. Ышка бүркелип

¹ Картечь — жуук жерге адар эдип жазаган артиллерийский снаряд, андый снаряд жарылганда, онын өзөгиндеги октор эбиреде ыраак чачылат.

калган оромдо кичинек сынду Гаврош солдаттарга билдиртпей, ыраак барар аргалу болгон. Ол баштапкы алты эмезе жети каптырганы, жаан жеткерге учурабай, кактап алган.

Гаврош каламазын тиштенип алып, өлгөн улустын ортозыла жылып, төрт тамандап энмектеп, патрондорды жууп турды.

Баррикададан Гаврош эм тургуза ыраак эмес болгон, же эмди оны кычырза, өштүнинг солдаттары көрүп ийеле, аткылаар болор деп, баррикадада бир де кижин унчукпады. Гаврош там ла ырада энмектеп барып, тарынын ыжы суйук жерге жеде берди.

Өлтүрткен сержанттын каптыргазынан Гаврош патрондорды алып турарда, ок ол өлгөн кижиге тийди.

— Көрмөс алзын! — деп, Гаврош кыйгырды. — Менин өлгөн улустарымды өлтүрүп турулар.

Экинчи ок онын жанына таш жолго тийди. Учунчизи — онын каламазын антара сокты.

Гаврош кайра бурылала, оромнын белтиринен аткылап турган солдаттарды көрүп ийди.

Гаврош бут бажына туруп келди. Салкын онын чачын элбидип турды. Шыкап адып турган гвардеецтер жаар көрүп, омок, тын кожондой берди.

Онон каламазын көдүреле, төгүлген патрондорды ойто алып алды, солдаттарга бир эмеш жууктайла, база бир каптыргадан патрондор алып турды. Төртинчи ок онын кулагынын жаныла өтти, Гаврош дезе кожондоп ло турды. Бежинчи де ок жаныла өдөрдө, Гаврош кожондоп турды.

Бу керекти көрөргө коркушту болгон. Солдаттар уулчакты адып тургандар, ол дезе адучыларды электеп, оморды ачындырып турган. Мылтык аткан ла сайын Гаврош кожонгынын бир үзүгүн кожондоп турган. Гвардеецтер Гаврош жаар үзүк жок аткылап, же бир де катап тийдире адып болбой турдылар. Гвардеецтер адып, бойлоры дезе каткырып тургандар, Гаврош жада тўжўп, ойто туруп, паратанын алдына жажынып, торт жоголо берип, онон ойто көрўнўп келип, ары-бери жўтўрип, жудругыла кезедип, каптыргалардан патрондор алып, бойынын каламазына жууп турды. Баррикададагы улус оны көрўп, ого ок тийе бербезин деп коркып турдылар. Октор онын кийининен сўрўжип турган, же ол октордон до чыйрак болгон. Ол өлўмле ойноп тургандый болды.

Же, учы-учында, жеткерлў ок уулчакка тийди. Гаврош тенти-

рилип турала, жыгылды. Баррикададагы улус аайы-бажы жок кыйгырыжып ийди. Гаврош өңдөйип келди, онын жүзинен кан жолдолып атып турды, Гаврош мылтыктар адып турган жер жаар көрүп, колыла уулап, база ла кожондой берди.

Ол бойынын кожонун учына жетире кожондоп болбоды. Ого экинчи ок тийди.

Гаврош таш жолго көңкөрө жыгылала, ойто турбады.

Кичинек геройды өлтүрө адып салдылар.

Сурактар ла жакылталар.

1. Бу керек кайда, качан болгон?
 2. Ол тушта Францияда кандый айалга болгон?
 3. Баррикадага табару эдер тушта Гаврош бойун канайып тудунды? Ол нени этти?
 4. Автор Гаврошты кенин учун герой деп адап жат?
 5. База кандый герой балдар жеретинде слер бу бичиктен кычырдыгар?
- Бу куучынын бөлүктөрүн ээчий-деечий кыскарта куучындап беригер, калганчы бөлүгүн чокумдап куучындап беригер.

Сооктор тызыражат.

А. Пушкин.

Сооктор тызыражат,
Жаландарда мызылдайт...

Тошло жабынган суучак
Сүреен жараш суркурайт.
Сүүнчилү уулчактар
Конёкторлу жыгылайт;
Кызыл бутту жоон кас
Суула жүзерже сананат,
Тошко чебер базып,
Тайкылала, жыгылат.
Баштапкы кар араай себилет,
Айланыжып, жерге түжет.

Жакылта. Улгерди ундыбас эдип үренип алыгар.

К ы ш.

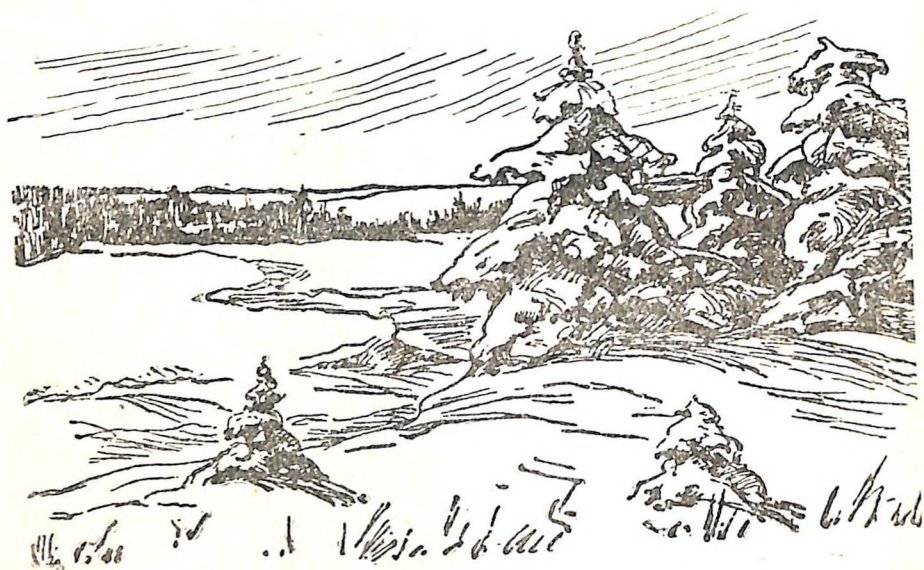
Булуттарды түрүлтип,
Түндүк салкын күүледі —
Тармачы кыш өрөкөн
Бойы једип клееди.
Будактарга илинди;
Јаландарды, кырларды
Ак кебисле бүркеди;
Тошту турган сууны
Јарадыла тең этти.
Қыштын кылығын көрүп,
Ончо улус сүүнди.

Қыш... Қрестьянин сүүнип,
Чанак јолын јангыртат;
Онын ады карды сезип,
Арай-керей јелип браат;
Көбү карды түре согуп,
Чанакту аттар магтажат;
Қызыл курлу некейлү ямщик
Чанак бажында отурат.
Чанагына ийт отургузып,
Бойын атка бодонып,
Уулчак ойноп жүгүрет;
Сабарын баштак ужытты:
Ого ачу да, каткымчылу да,
Көзнөктөң энези кезедет...

Сурактар ла јакылталар.

1. Поэт кышка тынду неменінг қандый действнелерин кожуп бичиген, айдып беригер.
 2. Қыш некинг учун тармачы деп адалған?
 3. Қрестьянин ле онын ады жерегинде қанайда айдылған?
- Стихотворениеге журуктар журап, план турлузыгар. Онын қажы ла бөлүгине бажалық бичип алыгар.

К ы ш.

А. Саруева.

Ак јундар јайканыжып,
Араайын төмөн түшкүлейт,
Айландыра койу айланыжып,
Ар-бүткенди бүркегилейт;
Ак торколо кийинген
Ару, жараш кыш келди;
Жараштыра чүмделген
Ар-бүткен кееркенди.
Айас күнде энирде
Алтай чанкыр көрүнөт,
Алтын жараш таң эртеде
Кубакай тегери жалтырайт.
Чанкыр жараш тегериде
Күн жылу күлүмзиренди;

Айландыра ак јаландарда
Солонгыланып кар мызылдады.
Эзин араай соккондо,
Мөш будагы силкинет.
Кийинген кары түшкенде,
Уйкуда анды үркүдет;
Жалбыш-сары түлкүчөк
Куйругыла күртти јалмайт,
Коо бутту элигеш
Колыла чочыдулу тибиредет.
Баатыр кептү колхозчы
Тийиндерлү көрүнди;
Мылтыгын тудунган агчы
Түлкүни көрүп истеди.

Сурактар.

- 1) Кар түшкөнүн автор неле түндөштирет? (Улгердин сөстөриле айдып беригер).
2. Түлкү, элик ле колхозчы керегинде үлгерде не айдылган?

Жыш агашла тартышканы.

В. Ажаев.

Таң алдында койу туман ортолыкты туй алып ийди. Өксөп келген күннинг чогы тийерде, ого алтын кылыштар кадап койгондуй деп көрүнөт. Туман түргөн таркап, кайыла берди. Жыш озо баштап, ыш өткүрө көрүнгөндий, сомдолуп келеле, онын кийининде иле көрүнө берди.

Жыш агаштын жүк ле жака јери строительдердин колында болгон — омор бого жүзүн-базын материалдар, трубалар, механизмдер, аш-курсак экелип алала, мында, жуулап алган јерде чилеп, тудунып тургандар.

Агажын кезип салган јердег ары жыш агаш башталган.

Койу агаш, улуска удур чыгып келеле, оморло күчин кемјижип, оморды ичкери божотпоско турган чылап, бек стөнедий турат. Агаштардын сыны бир түнөй эмес. Ончозынан ла бийиги коо тыттар, ясен, онон жабызы — кайындар, мөштөр лө чибилер. Эң ле жабызында койу жыраа өзөт. Көрөр болзон, бу будактары биригип, оролыжып өзүп калган агаштын ортозыла кижиде өдүп болбогодый.

Улусту машиналар тошло үзүк јок бараткан. Ийде-күчтү бульдозерлер — курч болот салдаларлу јаан тракторлор, гусеницаларыла тошты тырмап, баратты. Улустын ла моторлордын табыжы табарунын күкүрт кептү жуучыл музыказынды угулып турган.

Жышка элдег ле озо эки колонна тракторлор ууланды. Бир колоннаны Силин баштаган, бирүзин — Ремнёв.

— Танктар, ичкери! — деп, Силин, кичинек кара көстөрин суркурадып, омок кыйгырды.

Онын тракторы жака јерди өдө коноло, каруулда тургандый јаан тытты бульдозердин курч толугыла табарды... Мотор аайы-бажы јок огурып ийди, машина бастыра бойы селендей берди. Ол ло тарыйын тыт тазылынын јанынан сынала, јантыйып, јерге јыгылды. Трактор онон ары ичкери јүткүп, жырааларды тепсеп ийеле, экинчи тытка кадалып, анайда ок белен јыгып ийди. Силиннинг тракторын ээчий, эмеш сол јанында, экинчи трактор бараткан, база эмеш сол јанында — үчинчи... төртинчи... бежинчи... Ремнёв баштаган колонна баштапкы колоннадан бир канча метр сол јанында анайда ок иштеп баратты.

Тракторлор күркүрөп, агаштар жызырап сынып, жыгылып турды. Кейге көдүрилген кар агаштарды, жуу тужундагы ыш чылап, бүркөп ийди. Тайга чочыгандый күүлөп турды. Силин эрчимдү иштеп турганына сүүнип, көкүп, кайра көрөлө, кыйгырып ийди:

— Андый керек сеге, жыш! Анайда сени... Бистин колго түжерин!.. Чыдашпазын! Агаштарды жык ла, Силин!

Сүүнип калган Беридзенин жанында нивх¹ Никифор тепсенип турды; ол строительдерге база ла айылдап келген. Кичинек сынду Никифор жаан агаштарды жыгып турган тийде-күчтү машиналарды аяктап, коркып турды.

Ак-кийиктер Никифорло кожо келген улустын колынан чиренип турдылар.

— Нөкөр, — деп, Никифор главный инженерди женинен тартты. — Жыш агашты мынайып уужай базарга жарабас. Ол казыр — очин алар. Бир эмеш агаш артырар керек.

— Эмеш артырарыс, арткан агаш сеге де, сенин балдарыгың да балдарына једер — деп, Беридзе каруузын берди.

Машиналар көрүнбөй барды, је агаштарды жаан бычакла кескен чилеп, жышты эки башка бөлип турганын, олордын бараткан јолын мынан да көрөр аргалу болды.

Силин ичкери јүткүп турды. Онын изип калган, танк ошкош, жаан машиназы кенетийин кандый да орого түшти. Аннын аайы-бажы јок огурыжы угулды. Тракторист айунын уйазына табарган эмтир. Жаан айу жыгып салган агаштардан өңдөйип келеле, ого өлүм экелген кижини кезедип турган чылап, јелбер тамаштарын өрө көдүреле, жыгыла берди.

— Көрсөн, кандый јеткер болды: гусеницаларла айу өрөкөнди балбарып ийген эмтирим! Је изү колго учурабай јүр — деп, Силин кыйгырала, алдындагы будактарга јапшына берерге турган чылап, бастыра бойы бөкөйип алды.

Кижиге удурлашпай багар учурлузын жыш агаштын ээлери ондоголок болгон. Табышты угала, јыраалардын ортозынан бир үр какайлар чыга конды — оло јуугында кардын алдынан јем бедреп јүрген болгодый. Удура күркүрөп келеткен жаан кара јеткерди көрөлө, оло тура түжеле, кулактарын талбайтып, тыгдап, чугулду кортылдажып, јаактарын ары-бери кый-

¹ Нивх — Амур суунын оозы јаар ла Сахалин ортолыкта јуртап јаткан албаты.

мыктадып турала, кенетийин тракторго удур мантадылар. Силин оны көрүп, сүреен кайкады.

— Көрзөн, кандый күлүктөр! — деди.

Агажын кезип койгон жалбак ак жер боло берди. Тазылыла кодорылып калган агаштар аайы-бажы жок чогулып калган жатты.

Жыш агашты буза табарган тракторлордын моторлоры иштеп токтоголокто, улус келип, строительный площадка эдерге, оны арчып тура бердилер. Агаш ижинин бригадаларынын малталары ла киреелери шыгыража берди, олар жайгы жол ло телефоннын столмолорын эдерге керектү тоормоштор белетеп тургандар.

Плотниктер, сварщиктер ле подрывниктер палаткалар тургустылар. Кеден город улустын көзинче бүде берди.

Сурактар.

1. Улус ортолыкка кандый амадулу келди?
2. Строительдердин алдында кандый буудак болды?
3. Трактористтер бу буудактын алдына бойын канайып тудундылар?
4. Жыш агашла тартышканын андагы тындулар ла анда жаткан Никифор канайып көрдилер?
5. Агаш жыгар тушта Силин канайып иштеди?

Ж а с.

Ч. Чуннжеков.

Жангы жылдын быйанзак кызы —
Жылу жазыбыс, биске келдин,
Жаркынду күннин изү чогын
Жалаң жерлерге жетирип бердин.
Сенин тынган тыныжыга
Мөңкү тоштор кайыла берди,
Элбек жеримнин сууларына
Бийик туулардан урулып келди.
Бойыннын өткөн жерлеринде
Журттарды сүйүнчиле толтырдың.
Быйанзып баскан изинде
Чечектү кебисти артырдың.
Арыштын жайылгак кылгазы
Күнге жажарып жалтырады.
Куштардын ума жок үүрлери
Қыштаган жеринен жангылады.

Ұренчи, карлагаш уйалап,
Учуштын түргенин көргүскилейт.
Састарда бакалар бапылдайт,
Кырларда күртүктер күлүрейт.
Сен, жараш жас, текши журттарда
Бисти эрчимдү ишке көкүттинг.
Учы жок элбек жаландарда
Күчтү тракторлорды күркүреттинг.

Сурактар ла жакылта.

1. Жасты автор кемле тундештирип жат?
2. Жас келгенде, слердинг јеригер канайып кубулат? Куучындап беригер.

Жаскыда.

А. Чехов.

Кар јердинг үстин бүркегенче де болзо, кижининг јүрегине деде жас суранып јат. Качан бир тушта слерге јаан оорудан јазылып келерге келишкен болзо, слер андый кижининг јарт эмес сезиктерге сүүнип ле бир де шылтак јокко күлүмзиренип турар ырысту айалгазын билеригер. Жаскыда ар-бүткен де андый ок айалгада болотон ошкош.

Јер соок. Карлу балкаш улустын буттарынын алдында ма-чылдайт, је эбиреде ончозы кандый јыргалду, јалакай ла кару! Кей сүреен ару ла жарык, бийик јерге чыгып алзан, бастыра ар-бүткен учы-куйузына јетире көрүне бергедий. Күн јаркынду чалыйт, онынг јаркыны, ойноп ло күлүмзиренип, түүнтилерде кучыйактарла кожо эжинип турат. Агын суу көпчип, бороро берет; ол ойгонып келген, эртен-сонзун ла тожы түже берер. Агаштар эмдиге јетире бүри јок, је олор тынданып келген.

Бу өйдө канавалардагы кирлү сууны күрекке эмезе јалмуур-ла эжерге, чаазын керептерди агызарга эмезе тошты өдүктин чончойыла јызырада теберге јакшы. Күүлелерди божодып, бийик учуарга эмезе агаштарга чыгып, анда баарчыктын уйа-зын бектеп тургузарга база јакшы.

Јылдын бу ырысту өйинде ончозы јакшы.

Јакылта.

Бу темалардын бирүзине сочинение бичигер:

- а) Жаскыда суу киргени.
- б) Куштар учуп келгени.
- в) Ар-бүткен чечектеп јаранганы.

Суунын тожы түшкени.

(ИЗЛОЖЕНИЕ БИЧИИРГЕ).

С. Аксаков.

Бистин турабыстын кирнестезинен Белая деп суу көрүнип турган, мен онын тожы түжерин энчикпей сакыгам. Учы-учында, ол күүнзеген күним једип келди. Евсеич менин кыбыма мендештү кирип, чочыган-сүйүнген үниле айтты: «Белая кыймыктанды!» Јыму кийинип алала, бир ле минуттын бажында мен кирнестеге чыгып келдим, кыймык јок турган јараттардын ортозыла көк, барынкый, кезикте сары да өгдү јаан-јаан тоштор агып баратканын көс албай көрүп турдым. Тошты кечире барган јол ыраак ага берди, кандый да кара уй, јүүлген неме чилеп, ол јолло эки јараттын ортозыла мантап турды. Менин јанымда турган кыстар ла үй улус уйдын кажы ла јастыра басканын көрүп, калактажып турдылар. Мен уйдын мөөрөп турганын угуп, ого сүреен килей бердим. Кайыр таштын јанында суунын бурылчыгы бар болгон, — јол ло кара уй, ол ташка једеле, оноң ары көрүнбей барды.

Кенетийин тоштын үстүнде эки ийт көрүнип келди, је олордын ары-бери калып, шакпырап турганын көрүп, улус каткырышты: ийттер сууга түшпес, эжинип эмезе јарат јаар калып, чыгып келер деп, ончолоры иженип турдылар. Мен база анайып сананып, бараксан кара уйды да ундыйла, улусла кожо каткырдым. Ийттер, чындап та, удабай јаратка чыгып келдилер.

Бир частын бажында мен база ла сан башка неме көрдим: тош јарымып, ооктолып турды; тоштордын ортозынан суу чайбалат, тоштор агып, кажы бирде табарыжып турат, јаан тоштор кичинек тошторды сууга чөңдүре базып ийет; эки јаан тош учурашса, учы өрө көдүрилип келген јаан тош, кырына туруп алала, узак агып барадат, кезикте андый эки тош агып барадала, ооктолып, сууга чөңө берет. Бирде кыјырттый эмезе ыааак онтудый тунгак табыш биске јарт угулып турат.

Бу күннең ала Белая деп сууны мен јаантайын ајыктап турар болдым.

Јакылта.

Куучыннын планын тургузала, изложение бичигер.

Москва май айда.

В. Лебедев-Кумач.

Җаңы чыккан кўннинг чогы
Җебрен Кремльди чололойт,
Совет јердин калык-јоны
Тагла кожо ойгонот.
Соок эзин удурa согот,
Оромдор шуулай берди.

Қандый қондын, кару город,
Төрөлимнинг јўрегі?
Май, јазалду кебис чилеп,
Кен оромго јайылат,
Москва городтың ўстўле
Сыр-кожондый угулат.

Якылта. Ұлгерди ундыбас эдиң үренип алығар.

Алтайга јас келди.

В. Кучияк.

Тош јуурканду чанкыр сууларды
Јастың јылу тыныжы ойгосты.
Қыштайын эриккен јаратты
Суу толкузыла экчеп окшоды.
Јастың келгенине сўўнгендий,
Суулар шуулап, төмөн агат.
Јаңы кийим кийингендий
Туулу Алтай јараш турат.
Булуттарла бүркелген тенгери
кўркўрейт,
Јанмыр јаап, јерди чыктыдат.
Сууның шорқыраған табыжы өткўре
«Алтайга јас келди!» — деп угулат.
Јалаңдар ла кырлар јажарып,
Чололу кебисле текши бүркелди.
Јаан алтамла ичкери базып,
Төрөл јериске јас келди.

Полководец Суворов.

С. Григорьев.

1. Бала тужы.

Суворовтың адазы Василий Иванович бай эмес помещик болгон. Јайгыда ол билезиле кожо деремнеде јадатан. Јанында койу ағашту, кыраларлу, суулу деремнеде Александрга јайым болгон: кўн өткөнин билбей де калатан. Улустары уйуктаарга

эрте жадатандар. Бир катап энгирде, курсак ичип божогон кийинде. Александр тепкиш өрө бойынның кыбы жаар чыгала, уйуктаарга жада берген.

Үйде бир де табыш жок боло берерде, ол төжөгинен туруп, жаан свечи күйдүрүп алала, жастыгынын алдынан бичик алып кычырган. Ол жебрен өйдөгү полководец Ганнибал керегинде бичик болгон. Ганнибал Альпийский тууларды ажала, римляндарга табарганын Александр сүреен жилбиркеп кычырган.

Таң жарып келген. Күдүчининг шооры угулган. Эжиктер чыкырай берген. Улус туруп келген. Александр бичигин таштап, свечининг одын өчүрүп ийеле, түргөн кийинип алып, тышкары чыккан.

Александр конюшня жаар жүгүргөн. Анда Шермак деп адаган айгырына минип алала, чеденнен сыр-мангла чыга конды.

— Александр! Атты азырабай, кайдаар барадырын? — деп, адазы кирнестеге чыгып, кыйгырды, же уулчак уклады.

Айгыр деремнени өткүрө мантап, кастарды туш-башка тоскуруп, жаланды кечире барала, суу жаар ууланды. Суу терен болгон. Уулчак адын камчылап турды; учы-учында, ат сууны эжинип кечти. Александр ойто жанып келерде, күн бийик болгон.

Чеденде кемнинг де үч ады сула жип турды. Байрам кийимин кийген жалчылар шакпыражып, жүгүрүжип турдылар. Энези кирнестеде уулын сакып турды.

— Эне, биске кем келген? — деп, Александр сурады.

— Биске Ганнибал келген... ол эмди генерал — деп, энези айтты.

— Ганнибал ба?.. Слер, эне, нени айттыгар?.. Мени шоодып тураар ба? Онын чырайы кандый?

— Кара чырайлу, эрди кып-кызыл, тиштери апагаш... чыпчын негрдинг бойы. Барып кийинип алалы.

Энези уулын бойынның кыбына экелеле, ого башмак өдүк, ак панталон, алтын топчыларлу жажыл кафтан кийдирип берди.

Александр керектин аайын торт ондобой турды. Ол чөрчөктөрди сүрекей сүйүтөн. Полководец Ганнибал келген дегени чын ла чөрчөктинг бойы эмес пе?

— Эне, Ганнибалдын өлгөнүнөн бери удаган ине. Онын өлгөнүнөн бери удабас эки мунг жыл болор.

— Онызы чөрчөк — деп, энези айтты, — баралы, бойынның көзінгле тирү Ганнибалды көрөрүн, жаңыс ла баштактанба.

Энези уулыла экү айылчы отурган кыпка кирип келдилер. *Столдың жанында канза тиштенип алган бир карган өбөгөн* отурды. Бажына пудралап койгон парик кийип алган эмтир. (Ол тушта бай, жамылу улус бажына быыраш парик кийгилейтен.) Адазы айылчыга айтты:

— Же, адабыс өрөкөн, менин жажы жеткелек уулым бу, көригер.

Александр турган жериненг кыймыктанбады. Ол алан кайкап калган көрүп турды.

— Кижиге жууктазан, канайып турун? — деп, энези шымыранды.

— Слер, сударь, Ганнибал ба? — деп, учы-учында Александр сурады.

— Уулыгарга, Василий Иванович, чугулданбагар — деп, айылчы айтты, — менин бүдүжимди көргөндө, жангыс ла балдар эмес, жаан да улус эмеш чочый беретен. Менин чырайым кара да, канайдарын? Уулчак полководец Ганнибалды билетен эмтир, мен керегинде дезе укпаган.

— Слер, сударь, ненин учун Ганнибал деп адалып тураар?

— Азырап чыдаткан Пётр каан мени Ганнибал деп адаган. Менин атту-чуулу жуучыл керектер эдериме иженип, анайда лдаган. Каан мени гран ары жанына үренерге ийген, полкто служить эткем, эмди мен генерал болдым.

— Менин уулым жангыс ла военный керектерди сананып жүрет — деп, адазы айтты.

— Сен Ганнибалдын жуулашканы керегинде кайдан уктын? — деп, айылчы Александрдан сурады.

— Ганнибал керегинде, онын жалтанбазы ла жангаксыбазы керегинде бичикти түниле кычыргам.

— Айдарда, сен Ганнибал болорго турун ба?

— Слерле, сударь, озор эмди экү... жок, мен үчинчи Ганнибал болбоско турум — деп, уулчак каруузын берди.

— Сен баштапкызы болорго турун ба? Андый жакшы полководец болорго, көп неме билер, көп үренер керек.

— Менин билеримди ченеп көригер, сударь.

Айылчы Александрга көп сурактар берди, онын берген карууларын сүреен жаратты. Уулчак сүрекей түрген тоологон, жакшы кычырган, французский ле немецкий тилдерди бир эмеш билетен, шибеелер жазаары керегинде бичиктен Ганнибалдын

берген ончо сурактарына каруузын бир де туктурулбай айдып турган. *Александр уккан немени узак ундыбайтан.* Ганнибал, Александрды окшоп ийеле, сурады:

— Анайдарда, сен солдат болорго турун ба?

— Эйе — деп, Александр каруузын берди.

«Жабы жеткелек Александр Суворовты Семёновский полкко солдат эдип алзын» — деп, Ганнибал императрица Елизавета Петровна сурап, бичикти тургуза ла бичип берди.

Генерал жүре берген кийининде бир кезек ойдин бажында Александр Суворовты Семёновский полкко жалы жокко солдат эдип бичип салган деп жетирү бичик келди; оны, айылында үренин деп, эки жылга божоттылар.

Адазы казнадан жал албай, бойынын акказына уулын арифметикага, геометрияга, өскө ороондордын тилдерине ле военный инженерный искусствонун баштамы үредүзине үредер болуп молжу алынды.

2. Полковой школ.

Октябрь айда Суворовтор бастыра билезиле Москвага атандылар.

Олор Москвага бир канча күннинг бажында жеткендер. Абраларында курсак, кийим ле оной до өскө неме коштогон бир канча атту улус озо атанган. Суворовтын билези ол улуска Москванын жанында једижип алган. Абралу аттарла кожо Шермак бараткан. Александр бойынын сүүген адына минип алала, городло мантада берди. Ол Кремльдин јаныла өдүп, Псковский паратага једеле, оной ары Семёновский застава¹ јаар ууланды. Ак јерде солдаттар үренгилеген. Командирлердин кыйгызы угулып турган. Солдаттар маршировать эдип, мылтыкты канайып тудатанын көргүзип турдылар. Александр полковой туранын јанына јортып келеле, адын буулап, турага кирди.

Оны полктын командиринин кабинетине кийдирдилер.

Төрдө, јаан столдын јанында, премьер-майор² Соковнин отурды. Оны айландыра јиит офицерлер турдылар.

— Эзен, баатыр! — деп, Соковнин айтты. — Полкко, сени адаг ийди бе?

— Јок! Мен бойым келгем, господин премьер-майор.

¹ *Застава* — городко киретен, городтон чыгатын јер.

² *Премьер-майор* — офицер кижинин јамызы.

— Москвага качан келдигер?

— Бүгүн эртен тура.

— Андый ба! Сен дезе көндүрө ле полкко келдинг бе? Жакшы, жакшы. Же, пени айдарга турун?

— Каанынг службазында болорго турум, господин премьер-майор.

— Сеге озо баштап үренер керек. Күүнинг бар болзо, сени полковой школго бичип салзын деп айдайын...

Соковнин писарьды алдырала, ого жакару берди:

— Солдат Суворовты полковой школго бичип салзын деп айт... Э-э, акыр! Сен, Суворов, наукалар жанынаг тыг билерин деп, меге Ганнибал Абрам Петрович айткан. Айдарда, сени көндүрө инженерный класска бичизе кайдар?

— Жок, господин премьер-майор, озо баштап солдатский класска.

— Уулды школго јетирип сал! — деп, Соковнин писарьга жакарды.

Школ јуугында, эки этаж жагы турада, болгон.

Писарь Александрды солдатский класска кийдирди. Арифметиканынг урогы өдүп турган. Столдын јанында такталарда үренчиктер отургылады — мында тегин кийимдү уулчактар да, јаан солдаттар да болгон. Үренчиктер грифельный досколорго грифельдерле бичигилеп турган. Столдордыг ортозыла јажыл мундирлү үредүчи базаып јүрди. Александр Суворовтыг военный службазы анайып башталды.

Суворов сүреен кичеенип үренген, ол ок өйдө көп бичиктер кычырган.

Полкты удабай Петербургка көчүрдилер. Александр адазынын айылынан айрылды. Полкто ол казармада јаткан, солдат улустыг аш-курсагыг јип, каруулда туруп, хозяйственный жакылталар бүдүрип турды. Айылына кыскарта бичип туратан:

«Су-кадык. Үренип турум. Служить эдип турум. Суворов».

Суворовтыг он јети јажы толуп, он сегис јашка барадарда, ого капрал¹ деп звание бердилер.

Јиит Суворов службаны жакшы билип, жакшы үренип турганын көрүп, Соковнин оны бойына ординарец² эдип алды. Суворовтыг офицерский службазы анайда башталды.

¹ Капрал — рядовой солдаттыг кийининде баштапкы звание.

² Ординарец — жакылталар бүдүрер офицер.

3. Службада.

Семёновский полктын талортозы дворяндардын јажы јетке-лек уулдарынанг турган. Олор улам сайын көзөрлөп, бийлерге јалынып, солдаттарды јаман көрүп туратандар. Солдаттар крепостной крестьяндарданг болгон. Суворов дезе солдаттардын алдында чүмеркебейтен, олор керегинде кичеенип, олорго Ганнибал керегинде, јебрен өйдөгн өскө дө полководецтер керегинде куучындайтан, солдаттар ого чөрчөктөр, кожондор, жүзүн-јүүр кокурлар айдып туратандар.

Мак керегинде, јамылар керегинде сананып жүрген полководецтер ат-нерелү улус болуп турган эмес, бойынын төрөли учун албатыла кожо бек турушкан полководецтер мактулу, ат-нерелү улус болуп турганын Суворов јарт билген.

Баштапкы офицерский јамы аларда, Суворов 25 јашту болгон. Суворовты Суздальский полктын командири эдип тургузарда, солдаттар јангы полковникти сүйүнчилү сагыгылаган, отынг јанына отурып алала, ол керегинде көп куучындашкандар.

— Солдат кандый ла керекти офицердег коомой эмес билер учурлу деп, Суворов некеп јат — деп, карган капрал јиит солдатка айткан. — Ондодын ба?

— Ондоорын ондогом ло, таадак! Је бис оны кайдаг билетенис? Бис деремнедег келген улус ине.

— Је, уул, сен ого: «Билбей турум» — деп айдар болзон, сеге коомой болор.

— Мен чын ла нени-нени билбей турган болзом, ого канайда айдып беретем?

— Билгенинче ле айт.

— Је, нени-нени мененг сурап ук.

— Јарайт. Мени Суворов бойы туру деп бодо. Суворовтын бойынын сурактарына каруу берип турум деп санан.

— Кем јок!

— «Кем јок» дегени не? Көрзөнг оны, талтайып туруп алган! Мен Суворов болуп тургамда — чип-чике тур, сүйүнчилү көр! Анайда ла тур. Сабарларынгды эмес, меенди кыймыктат... Гусёк! (Јиит солдаттын өбөкөзи андый болгон).

— Мен мында.

— Суу кайда баалу?

— Қижн суузаганда, суу баалу, господин капрал.

Солдаттар каткырышты.

— Эмеш андый эмес те болзо, је чын. Суу өрт тушта баалу...
Гусёк! Темир алтыннан кайда баалу?

— Јууда, таадак!

— Чын. Эр эмтиринг, кайкамчылу баатыр! Је база айт, Гусёк!
Айга јетире ыраак па?

Гусёк бөрүгин јемире кийеле, тегери јаар көрүп, сананды;
капрал карган солдаттан сурады:

— Айга јетире ыраак па?

Суворовтын черүлери эки күнге једе берер, господин кап-
рал,— деп, солдат каруузын берди.

Гусёк бөрүгин бажынан ушта тартала, јерге таштады, ка-
руузын айдып болбогонына ачына берди.

— Э-э, Гусёк, билбедин бе? — деп, солдаттар кыйгырдылар.

— Кичеенип көр, Ваня...

— Суворовко «билбей турум» деп айдарга качан јараар, оны-
зын база айдып бер — деп, карган солдаттардыг бирүзи айтты.

— Андый да учурал болуп јат.

— Айдып берзегер, таадак.

— «Ретирада дегени не?» — деп, Суворов бир катап солдат-
тан сураган. «Ретирада» дегенин слер, уулдар, билер учурлу,

онызы тескерлейтени дегени. Суворов тескерлеерге сүүбейтенин ончо улус билер. Суворов ретирада керегинде сураарда, солдат «билбей турум» деген.

Суворов торт секирип ийген.

— «Канайып айттың?»

— «Анайда ла айттым! Бистинг полкто андый сөс жок».

Суворов сүүнип айткан: «Жакшы полк!» Солдатты дезе ку-
чактап, окшоп ийген.

— Суворов бисти көп немеге үрөткөн. Эмди бис билгир сол-
даттар — деп, Суворовло азыйда кожо служить эткен карган
капрал куучынын божотты.

Сурактар.

1. Суворов бала тужунда нени билерге јилбиркеп туратан?
2. Ол кем болорго саканган?
3. Оны солдат эдип качан бичип салгандар?
4. Ол кандый үрөдүгө үрөнгөн?
5. Суворов военный школдо канайып үрөнгөн? Военный службага кандый күүндү болгон?
6. Ол ненинг учун инженерный класска тургуза ла кирерининг мойногон?
7. Солдаттарды школдо канайып үрөткөндөр?
8. Соковнин Суворовты бойына ординарец эдип кенинг учун алган?
9. Суворов командир болгон кийининде солдаттарга кандый күүндү болгон?
10. Суворов керегинде солдаттар нени куучындагак?

Грачтар учуп барат.

С. Мстиславский
бичигени аайынча.

Россияда большевистский партияны төзөөринде В. И. Ленин-
нинг болушчылары көп болгон. Николай Эрнестович Бауман
(партийный чоло ады Грач) Лениннинг андый болушчыларынын
бирүзи болгон. Бауманды кааннын башкарузы арестовать эде-
ле, Петропавловский шибееде 19 ай туткан, онын кийининде
ссылкага ийген, је Бауман ссылкадан гран ары јаны јаар кач-
кан. Гран ары јанынан Россияга 1901 жылда јанып келген.

Бауман 1902 жылда февраль айда Киевке партийный конфе-
ренцияга келген. Бу өйдө каан башкарузы революционерлерди
тудуп, көп улусты арестовать эдип турган. Бауман, оны тудар-
га истешкен агенттерден јук арайдан ла јажынып, јажытту ли-
тературалу чемоданын алганча поездке отуруп алган.

Истеечилерденг кыйып, Грач Москва жаар эбирү жолло: Киев — Харьков — Курск — Воронеж городторло барар деп шүүнген. Курскты ла Харьковты жеткер жогынанг өткөн. Поезд Воронежке жууктап келген.

Жандармский ле темир жолдын ишчилерининг шинельдерин кийген улус жолой канча ла катап билет көрөөчи болуп, вагондорло баскындап, Бауманды канча ла катап аяктап көргөндөр. Ле бийик сынду, койу кабакту, сары сагалду, жарык көстү Грачты бедреп турган улус оны таныбай турдылар: Грач бажын, сагалын торт кырала, военный чиновник болуп кийинип алган. Эмди Грач чичкерте кырып салган кабакту, сызык көстү кижиле болуп, бажына десе солдаттардын кызыл күреелү жылтыркай козырөктү бөрүгин кийип алган. Улустын алып жүрген немелерин салатан жерде онын үлдүзи жаткан.

— Воронеж! — деп, купенин¹ эжигининг ары жанында коридордо кем де кыйгырды.

Грачтын одожында отурган абыс тошту көзнөктөг карады.

Бауман табыланып, фуражказын ла тонын кийип алаала, эжиктинг жанына отуруп алды. Кажы ла жаан станцияга жууктап келгенде, ол керде-марда качкадый болзо, тал-табыш жогынанг вагоннон чыгарга мынайда белетенип турган.

Ле бу да станцияда турарда, жеткер болбоды.

Бауман туруп келеле, платформа жаар көрди.

Вагоннын чике одожында офицерлердинг ле солдаттардын шинельдерин кийген бир кезек улус турды. Жандармдар... Ротмистрдинг алдында чичкечек шпик² секирип турды. Шпик бажын вагон жаар кекип, нени де айдып турды.

Кондуктордын³ сыгырткыжынынг табыжы угулды... Паровоз огура берди... Вагон тап этти... Платформа селес эделе, тескери жыла берди. Грач көрүп турза, шпик торт айланыжып турды, ротмистр ак перчаткалу колын өрө көдүреле, сыгырыш угулган жер жаар кыйгырды:

— Поездти токтодыгар!

Жандармский унтер-офицер бөрүгин тудунганча жүгүрди. Ле поезд там ла түрген баратты. Кенетийин эжик ачылды, коридордон бийик сынду кижиле көрүнди. Боро пальтолу, мөңгүн по-

¹ Купе — вагондо бир канча кижиле отуруп эдип бөлип салган кып.

² Шпик — сыщик — жажыкту истеечи.

³ Кондуктор — темир жолдын ишчизи.

гондорлу, күреези кызыл бойы көк фуражкалу, сопокторында шпораларлу кижиги кирди. Байагы Воронежтеги ротмистр эмтир.

Онын кийининен чаганагынын алдынан шпик карап, көстөриле түргөн-түргөн айкап турды.

Ротмистр күпенин ичин айкайла, эжикти жаппай, көзүнөккө жууктайла, папирос чыгарып, танкылады.

Керек катуланды: истечилер барып жаткан поездке темей жерге албаданып кирбес.

Бауман журналла бөктөнүп алала, сакып отурды.

Ротмистр танкынын ыжын бурладып, көзүнөктүн жанында кыймыктабай турды. Учы-учында ол купеге кирди. Поездтин ары-бери жүрөр ойин көргүзүп турган расписание тактада жаткан. Грач оны алала, ары-бери ачып көрди, ротмистрдин көстөрүн оны шиндеп турганын ол ло тарыйын сезип ийди.

Грач «Воронеж ле Москва» деген таблицаны таап алды. ...Грязи деп станцияга жетире бир де токтоор жер жок. Айдарда, оны Грязиде тударга ченешкилеер болор... Грязиге жетире эки час одус минут барар керек. Бу ойдин туркунына кандый-кандый эп-арга табар керек.

Грач колдорун жегдерине сугала, диваннын белине жөлөнү отуруп, көстөрүн жумуп алды.

— Бу слер кайттаар? Изүге кижинин тыныжы буулып жат, слер десе тонго оронуп алганаар...— деп, оныла коштой отурган кижиги сурады.

Грач, сооксынып турган кижиги чилеп, ийиндерин тартынып ийди.

— Мен малярия деп оорулу — деп, ол үзүктөй айтты.—Мен Туркестанда Мерведе служить эткем: анда турган солдаттардын кабортозы тропический маляриядан бир жылдын туркунына өлүп калат... Мен база анда ооругам...

— Малярия ба? — деп, коштой отурган кижиги, алакандарын чабынып, түргөн айтты. — Мен слерди эки ле күннин туркунына эмдеп ийерим, өрөкөн. Слер хинин деп эмле эмденип тураар ба?.. Ооругар жазылбайт па?.. Чын! Малярияны аптекадан алган эмдер жазып болбос! Мен слерге албатынын тузаланып турган эмин берейин, ол эм — быжу эм болор... чүмн жок эм ине — жөрөмөштин уйазы.

Бауман унчукпады. Ол көстөрүн ачпай, диванга жөлөнүп алган отурды.

— Јӱргӱмӱштин уйазы дедиг бе? — деп, ротмистр ӱткӱн сурады.

— Чып-чын — деп, Бауманла коштой отурган кижиге мендеп каруузын берди. — Јӱргӱмӱштин уйазын тоозыннан арулап, онын кийининде болчоктойло, эртен тура ач ӱзӱккӱ ажырып ийер керек... Бир неделенин бажында маляриянын изи де артпас. Уктыгар ба, ӱрӱкӱн?

Бауман кӱстӱрин де ачпай, онын сурагына каруузын берди:

— Уктым. Је мен эм тургуза јӱргӱмӱштин уйазын сананардан болгой, ооруумды эмеш токунадар аргам таппай отурум, ооруум тыгый берзе, Грязи станцияда мени вагоннон носилкала чыгарарга келижер...

— Слер канайып туругар, ӱрӱкӱн! — деп, коштой отурган кижиге кыйгырды. — Кандый носилка керегинде айдадыгар! Слерге неле болужайын? Торт билбей де турум. Неле-неле соодонгондо, кандый да оору эмеш кирелене беретен эди... Кӱзӱр ойноп ийетен бе, кандый... Је менде кӱзӱр дӱ јок...

Абыс кенетийин айтты:

— Менде бар эди...

Ол карманынан кӱзӱр чыгарды. Бауманнын јанында отурган кижиге кӱзӱрди чертип ийди. Ротмистрдин ӱткӱн унн база каттап угулды:

— Мен кӱзнӱктин јанына отурып алайын, ӱрӱкӱн!

— Отураар, отураар — деп, абыс тӱрген айтты. Жандарм ичкери ӱдӱлӱ, Бауманга коштой отурып алды.

— Слер ойнобоско бо?

Бауман кӱстӱрин ачты.

— Ойногойым — деп, ол араай айтты. — Айса болзо, чындапта ооруум эмеш кирелене берет эмеш пе...

Коштой отурган кижиге шакпырай берди:

— Је, онызы јакшы. Канайда отуарыс? Кӱзӱрди неге сала-рыс? Диванга ба?

— Јок. Бис кандый бир чемоданды келиштирип аларыс!

Жандарм суркурай берген кӱстӱриле кылчас эдип, чемодандарды ончозын тӱрген ајыктап кӱрди.

— Јок, менде андый неме кайдан келзин! Мен бай кижиге эмезим! Ол менин јанымда отурган кижинин чемоданы.

Ротмистр каткырды:

— Ойноорго сӱреен эптӱ чемодан эмтир... Аларга кем јок по? Слер, оору кижиге, албаданбагар... мен бойым!

Ротмистр чемоданды түжүрө гартала, арай ла ычкынбады, абыс оны тударга болушты.

— Ээ! Кандый уур! Слер бай кижиде, абыс өрөкөн чын айткан эмтир, хе-хе!

Ол тинтүгө темигнип калган сабарларыла чемоданнын түбүн түргөн токулдадып ийди.

— Гран ары жанында эткен эмтир...

Чемоданды тургузып ийдилер. Офицер, ээзи кижиде чилеп, онын үстүнө колдорун салып, буттарыла кыстап алала, Бауманнын көстөри жаар баштапкы ла катап чике көрди.

Бауманнын чемоданында «Искра» деп сегизен газет, «Иш-мекчи үй улус» деп жүс брошюра, «Харьковто майдын күндери» деп 150 брошюра бар болгон.

Жандармнын буттары чемоданды бек кыстап алган. Божотпос. «Бичиктерден айрылатан турум» — деп, Бауман санарда, жүреги сыстай берди. Ол ачузун бадырбай, жандармга айтты:

— Слер шинелигерди не чечпейдигер? Вагондо изү ине. Мен оору кижиде, слер не?

Ротмистр унчукпады. Ол көзөрдү собурып божоды.

Ойун башталды.

Эки час одус минут ой арткан. Колесолор токулдажат. Көзөрлөр шылыражат. Көзнөктин ары жанында көс жетпес койу агаш.

Ротмистр тонуп калган көзнөк жаар Бауманды ээчий эки-үч катап көрди.

— Слер анда... нени көрүп ийдигер?

Жандарм оны өчөп сураганы билдирди. Оны уккан Бауман керекти канайда эдетенин учына жетире түргөн сананып алды. Оны тударга келген офицерден канайда качатанын Бауман көзөрдү баштап ла алар тушта пландап алган. Же оны учына жетире бу ла тушта шүүди. Ол каткырынды.

— Господин ротмистр, грачтар учуп барат.

— Грачтар ба?! — деп, абыс кыйгырды. — Төгүн болбой! Олордын учар ойун жеткелек.

Бауман коштой отурган кижиде жаар бурылды.

— База ла соогым жайылат. Көзнөктөн соок келип туру, мен өскө жерге отуруп алайын.

Ол кысталып туруп, чемоданнын ла диваннын ортозынча

өдөлө, эжиктин жанына отурды. Ротмистр, токунап болбой, жү-
качак эриндерин база ла кыймыктатты.

Бауманнын планы белен. Эптү өйди ле өткүрбес керек. Арт-
кан өй эки час одус минут. Ойинен озо ойыннан ла чыкпаса
албаданар керек. Же Бауман билет садып аларда, ондо беш ле
салковой акча арткан, онын учун ол акчазын түргөн алдыртып
ийеле, ойыннан белен чыгардан маат жок болгон.

Жандарм жүрексип, көзөрдү түргөн үлөп турды, чемоданнын
үстүндө эки жүс салковой кире акча жуулды.

Бауманнын жанында отурган кижини бирме беш салковойдон
эки чаазын салды.

Бауман калганчы салковойын иле жаткан паспортту калын
акча каптын алдына билдирбес жанынан сугуп алды.

— Акчаны көргүспөй ойноп турум. Акча каптын алдында —
деди.

Абыс сананып отурала, чемоданнын үстүнө жүс салковойдон
үч чаазын салды. Купенин ичинде сырагай тым боло берди.

Бауман өрө турды.

— Көзөрлөрдү ачар тушта мен учун ачып ийзеер, өрөкөн.
Мен бир минутка тышкары чыгып келейин. Уборный он жанын-
да беди?

— Фуражкагарды кийип алсаар — деп, абыс чөйө айтты.—
Анда салкын сүреен.

— Кайдар оны. Мен бир ле минутка барадырым ине.

Коридордо бир де кижини жок эмтир. Бауман жымжак кебис
жолло табыштанбай басып, он жаны жаар барды, уборныйды өдө
берди... Площадкага чыкты... Тонуп калган жуур темир эжикти
тартты. Эжик ол тарыйын ачылбады. Же экинчи катап тартарда,
эжик кайра ачыла берди. Бауманга удур соок салкын сокты.
Жолдын жанында койу агаш элес эдет. Бауман калганчы теп-
кишке түшти, онын төмөн калып ийди.

Кар жуукта жааган, үсти жымжак, көбү эмтир, онын учун Бау-
маннын буттары тын оорыбады. Ол тоголонып, агашты жака-
лай жаткан күртке бадалала, албаданып туруп келди.

Купедеги офицер бир де неме керексиздей турган кижидий
болорго албаданып, көзөрлөрдү тыркырап турган колдорыла
чемоданнын үстүнө салып койды. Абыс ачаптанып, Бауманнын
акча кабын өрө көдүреле, уужалып калган салковой жаар саба-
рыла уулап, шыйтылдада каткырды:

— Ойноорго турган бүдүжин. Бойы айла чиновник...

Ол паспортты бойы жаар тартала, ачып, кычырды:

— Освальд Генрихович Мейзе. Немец. Же айдарда жарт. Немецтер ончолоры карам улус. Угы андый улус... Чын ба, господин офицер?

Же ротмистр онын айтканын угуп та турганы жок. Шпораларын шыгырадым, шинелинин өмүриле көзөрлөрдү эже согуп, антарылып калган чемоданды ажыра алтап ийди; онын шпораларынын шыгырты угуларда ла, вагоннын учу жаар эжиктин жанында база шпоралар шыгырады: вагоннын база бир бөлүгинеги эки жандарм ла шпик чыгып келдилер. Ротмистр кабактарын жууруп, туура, уборный жаар, басты. Оны ээчиде, жандармдарды озолоп, шпик жүгүрдү. Ротмистр уборныйдын эжигин ачып ийди.

Уборныйда кем де жок болды. Ротмистр кайра бурылды. Коркыганынан шпиктин көстөри тостойо берди. Офицер тунгак үниле кыскарта сурады:

— Кайда?

Шпиктин айдынарын сакыбай, онын тиштерине бар-жок күчиле жүдруктады.

Сурактар.

1. Вагондо Бауман отурган деп, ротмистр качан сезип ийди?
2. Чемодан керегинде куучындажарда, ротмистр ненин учун каткырынды?
3. Ол Бауманды «тудуп алдым» деп иженип турганы неден билдирди?
4. Чемоданда ке бар болгон?
5. Керек Бауманга качан анчадала жеткерлү болды?
6. Бауман паспортыла нени эдерде, ротмистр бир кезек ойгө оны керексиздей барды?
7. Бауман жүрө берерде, ротмистр канайтты?
8. Автор куучынын «Грачтар учуп барат» деп кенин учун адаган?
9. Куучынды база канайда адаарга жараар?

Ленин Смольный јаар барганы.

Л. Савельев.

24 октябрда энгирде Ленин большевистский партиянын Төс Комитетинин члендерине тисьмо ийип, мынайда бичиген:

«Башкару аланзып јат. Оны кыйалта јогынан учына јетире содо согор керек!»

Ленин тисьмо бичип отуларда, онын јажытту квартиразына связной ийгендер.

Төс Комитет Ленинди Смольныйга келзин деп кычырган.

Владимир Ильич кийимин түрген солыйла, столдон буурыл чачту парик чыгарып алып, бажына кийди. Тиштери оорып турган кижичилеп, јүзин јаан платла танды. Пальтозын кийип, кирленип калган бөрүкти торт көзине јетире кептей тартып алды.

Связной Ленинди Смольныйга јетире үйдешкен. Ол кандый бир учуралга колмылтык алып алган. Јолой не-не боло берзе,

колмылтыктаң адып, юнкерлерди кыйдырар, Лениннинг жүрүмин аргадап аларга, бойының да тынын берер керек.

Олор экү оромого чыгала, баштапкы ла учураган трамвайга отурып алдылар.

Владимир Ильич, түймеен керегинде табыш элбек таркаган ба, жок по деп билерге, кондукторло куучындашты.

— Бис кайдаар барадырыс? — деп, Ленин сурады.

— Парк жаар — деп, кондуктор каруузын берди.

— Паркка барарга эрте эмес пе?

— Сен кем мындый? — деп, кондуктор удур сурады.

— Ишмекчи — деп, Ленин каруузын берди.

— **Ишмекчи ле эмтирин!** — деп, кондуктор чугулданып айтты. — Ненин учун, кайдаар — **бойы десе не болуп турганын** билбес. Буржуйларды токтоотурыс! Бот кайдаар барып жадыс...

Трамвай парк жаар ууланды.

Ленин ле оны үйдешкен ишмекчи Шпалерный деп узун оромло жойу бардылар.

Мында арай ла жеткер болбоды: толуктын ары жанынан атту каруул чыгып келди.

— Кайдаар барадыгар? Пропуск көргүзигер! — деп, каруулдың начальниги кыйгырды.

— Слер, нөкөр Ленин, озо барыгар — деп, ишмекчи шымыранды. — Мен олорло куучындажып, бойымның жаныма эмеш оролтойын.

Ишмекчи, эзирик кижичилеп, таралжып, оромның ортозына чыгала, каруулла керижип тура берди. Бойы десе колын колмылтыкту карманына сугуп алды. Каруулдагы улуста эзирик ишмекчиле берижер жой жок болгон. Начальниги колын жандыды, каруул ошон ары мантада берди.

Жаан удабай Ленин Смольныйга жетти.

Мында ого калганчы солун табыштарды ла Төс Комитеттин чыгарган жөптөрүн айдып бердилер.

Онон ары түймеенди Ленин ле оның эн жуук соратниктери башкардылар.

Смольныйда.

Л. Савельев.

Түн ортозы. Город кавачыда көрүнбей турган. Жаңыс ла Смольныйда оттор күйген, ол бастыра бойы тоозы жок, чокум

жарыдылган көзнөктөриле жаркындалып турган. Күски соок туман өткүрө Смольный айдары жок улу-кеен болуп көрүнгөн.

Октябрьдын күндеринде Смольный пролетарский революциянын жуучыл штабы боло берген.

Смольныйдын бир кыбында Военно-Революционный Комитет болгон. Түймеенди мынанг, Смольныйдан, башкаргандар. Мында мылтык-жепсел берери керегинде бичикке кол салып, кандый отрядтарды кайдаар ийетенин темдектеп, оорды качан ийетенин шүүлтеге алып, оордынг баратан жолдорун Петроградтын картазына бичип тургандар.

Мынаар, Смольныйга, оордунг бастыра райондорунан жуу-жепселдү отрядтар мендеп келип, жуучыл жакылта алала, карагуй түнде кажы ла отряд бойынын жолыла ойто ло көндүгип турган.

Смольныйга улам сайын автомобильдер, грузовиктер, абралу аттар, бастыра талалардан улус келип тургандар. Мундар тоолу улустун үни, темирдин шыгырты, машиналардын табыжы биригип, үзүк жок жүлөп турган.

Мынанг Ленин ле онын нөкөрлөри, албатынын табын бүдүрүп, бастыра оордунг, бастыра ороонысты башкарып, көп мундар тоолу улусты тартыжуга баштагандар.

Лениннин жуу-жепселдү түймеен көдүрери керегинде тургускан гениальный планы чын керекте бүттү.

Петропавловский шибее түймеен көдүргендердинг колында болгон.

Дворцовый ла Николаевский күрлерден башка, бастыра күрлер түймеен көдүргендердинг колына кирген.

Петергофтын, Царский Селонунг, Выборгтын большевиктери Удурум башкарунунг ийген полкторын токтодып, бойынын молжузын бүдүрүп койгондор деп, жетирүлер келген. Ол полктор эмди Петроградка өдүп болбос.

В. И. Лениннин музейинде.

С. Михалков.

(Үзүк).

Жаңы тымык залга
Бис араай келдис.
«Көрзөң, Светлана, стенеде
Картина» — деп айттым.

Финский жаратта жапаш
Картинада журалган.
Анда бистин сүүген башчы
Өштүлөрдөң жажынган.

Чалгы, тырмууш, малта,
Кемениң эски кайыгы мында...
Оноң бери канча кыш өткөн,
Канча кирелү жылдар!

Сууны бу эски чөйгөнгө
Эмди жылыдып болбос эмей.
Же чөйгөнди, нөкөрлөр,
Көрүп ле турар күүн келет!

Бу журукта он жети жылдагы
Город Петроград көрүнөт:
Базыдын токтотпой адып,
Матростор, солдаттар жүгүрөт.

Ишмекчи пулемётты сүүртейт,
Ол эмди ле жууга кирижер.
Плакатта сөстөр: «Бийлерди,
Помещиктерди жок эдигер!»

Отрядтар ла полктор
Кызыл маанылу баргылайт,
Ильичтин гвардеецтери —
Большевиктер алдында.

Октябрь келген соңында,
Буржуй-дворяндар жаңы
чачылды.
Ишмекчи-крестьян амадузы
Анайда Октябрда бүтти.

Женү белең келбеди.
Же албатыны Ленин баштаган,
Ленин канча жылды ажыра
Ажындыра көрүп, билип
турган.

Бойының идеяларының
чыңдыгыла
Ол улудан улу кижиге болды.
Ишкүчиле жаткан бастыра
улустан
Бирлик эдил колбоды.

Шил алдында чебер корыган
Кажы ла неме баалу
биске.

Оның колының жылузыла
Жылыдылган бу немелер!

Субботник.

А. Кононов.

1919—1920 жылдарда бистинг темир жолдорго жүргөн кижиге
«паровозтордын сөөктөрүн» көргөни жарт. Анайып оодылып,
сайалып калган паровозторды чоккон жерлерди адайтандар.
Гражданский жуу тужунда оморды снарядтарла оодо соктырып
салган, эмди дезе омор аайы-бажы жок чогулып, колесолоры өрө
болуп бир де аргазы жок жаткылаган.

Күч өй болгон. Жуу болгоны кайдан ла билдирип турган: суу-
ларды кечире күрлерди оодып койгон, гоордтордо тураларды
өртөп салган, темир жолдордо паровозторды оодо согуп
койгон.

Советский ороонго бойынын хозяйствозын јангыдан јазаар-га келишкен.

Бу ла тушта улу керек башталган: советский улус јуулыжып, байрам кўндерде эмезе тегин кўндерде — иштег чөлөө частарда — бойынын ороонына болуш эдип, јал јокко иштеп турган.

Бу керекти 1919 јылда 10 майда Московско-Казанский темир јолдын коммунист-ишмекчилери баштаган.

Олор бойлорынын акту кўүн-табыла «паровозтордын сөөктөрине» келгилеп, бүдүн арткан частытарын бедрегилеп, поездтердег таш көмүрди ле одынды түжүрип тургандар. Озо баштап андый бойынын кўүн-табыла эдип турган ишти неделенин учында суббот кўндерде өткүретендер. Онын учун советский улус андый ишти бүдүрерге јуулыжып турган кўндер субботниктер деп адалар болды.

Московско-Казанский темир јолдын ишчилеринин јозогы аайынча өскө дө јолдордын, заводтордын ла фабрикалардын ишчилери бойлорында субботниктер өткүрер болгон.

1920 јылда 1 май бастыра Россиянын субботник кўни деп јарлалган. Бу байрам кўнде кайда ла, Кремльдег ала ыраак Сибирьде ишмекчилер јаткан јуртка јетире, албаты ончозы иштеген. Је улус ишке, байрамга брааткан чылап, музыкалу баргылаган.

Ол кўнде эртен тура сегис часта Кремльде ээчий-деечий үч катап пушка аткан. Кремльдеги военный школдын курсанттары, служащийлери, ишмечилери площадька чыккылаган.

Качан ончозы военный стройло ишке барарга ээчий-деечий туруп аларда, Кремльдин коменданты айткан:

— Субботникте кожо туружарга нөкөр Ленин келип јат.

Владимир Ильич түрген-түрген алтап, улустын алды јаар басты.

Военный школдын комиссары оны јаан кижиде деп, улустын ичкери алдына, он јанына туруп алзын деп сурады.

— Рядтарла туругар! — деген команда угулды.

Онын кийининде:

— Он јаны јаар марш! — деди.

Улус ончозы музыкага келиштире, военный улус чылап, бир түңгей базып, Кремльдин јанында тоормоштор, таштар, досколор чогуп, боркы төгүп койгон јери јаар барды.

Оодылып калган повозкалар мында ок чачылып калган жаткандар, жерде снарядтар жарылган оролор көрүнүп жаткан. Бу ончозы Октябрьский революция болордо акгвардеецтерле тартыжудан арткан.

Кремльдин жанындагы площадьты бир ле күнге арулап, аайлу-башту эдип салар керек болгон.

Эң ле озо тоормошторды барып туттыс. Кажы ла тоормошты эки кижиден апарар керек болгон, тоормош сүреен жаан болзо, төрт тө кижиден апарарга келишкен. Ленин бир военный кижиле кожо иштеген. Ол кижиле Ленинге тоормоштын чичке учын берип, бойы десе уур, жоон учынан тударга кичеенип турган. Же Владимир Ильич оны ол ок тарыйын билип ийеле, тоормошторды озолоп барала, тудар болгон.

Ол тушта военный кижиле айткан:

— Мен жирме сегистү, слер десе бежен жашту.

Ленин тоормоштын уур учын бойынын ийинине салып ала-ла, күлүмзиренип айткан:

—Мен слерден жаан болуп турган болзом, менле блаашпагар.

Площадьта бастыра тоормошторды тажып салала, жоон дуб агаштын тоормошторына келдис. Олорды агаштарга салып ала-ла, учынан тудунып, алты кижилеп тажыганыс. Бу жеңил иш эмес болгон; керек десе таскап та калган ишмекчилердин жүстери-ле тер ага берген.

Эмди Владимир Ильичле үч курсант ла эки ишмекчи иштеген.

Бир ишмекчи Ленин жаар көрүп-көрүп турала, учында айткан:

— Владимир Ильич! Бис мында слер жокко до иштенип саларыс, слерде мынан жаан учурлу иш бар.

Владимир Ильич каруузына айткан:

— Эмди бу иш — эң жаан учурлу иш.

Жаркынду күннег де, коштой нөкөр Ленин де иштеп турганынан ончозына бүгүнгү иш сүүнчилү байрамдый билдирген.

Кажызы ла иште өскөзинен артык болорго турган, кокур, каткы, кожон угулып турган. Ончозы ла Лениннен артыпaska албаданган.

Учы-учында ончозы арыйла, амыранып, танкы тартып аларга отургандар.

Владимир Ильич танкы тартпайган, амыранарга да сананбай

турган ошкош. Ол эмезе час јаар, эмезе арткан дуб тоормоштор ло чогул салган таштар јаар көрүп турган. Андый да болзо, амыранып отурган улустын жанына отуруп алды. Кем де ого тагкы азып берди, ол албады. Онон ол гимназияда үренип турала, тагкыны тарткан, же удабай ла чачып ийген, онон бери тартпай жат деп куучындады. Ончозы Владимир Ильичле узак куучындажып отурар күүндү болгон, же ол катап ла часты чыгарып көрди: ол кайдаар да барарга мендеген болгодой.

Амыранып алала, таштарды ла боркыны носилкаларга салып тажыдылар.

Ленин мендеп турган, алдындагызынан да түрген иштеди, же субботниктин учына тоолу минут жетпей туруп, ого барарга келишти: бүгүнгү күнде Карл Маркса памятник тургузарын баштап, оны сакып тургандар.

Площадьта иш те көп артпаган.

Субботникте турушкан улус оны түрген божодып ийеле, арып та калган болзо, сагыштары энчү тарап-таркап жүргүлөй берди. Олор бүгүн чын да сүреен жаан учурлу иш бүдүргөндөр—мынын кийининдеги субботникте онон до көп улус жуулар: кайда ла, бастыра Советский ороондо, жаңы миллиондор тоолу улус туруп чыгар.

Бандиттерди жуулаганы.

(Партизандардын куучынынан).

Туулу Алтайда Совет жаң учун тартыжуда кызыл партизандардын учуры сүреен жаан болгон. Кажы ла журттаң, кажы ла өзөктөн орус та, алтай да улус колына мылтык, айрууш, малта алып, партизандардын отрядтарына кожулып турган. Ол отрядтар 1919 жылда күскиде бүткүл полктор болуп бириккен. 1920 жылда төс жерлерде оодо соктырала, Сибирдин туу-тайгалу жерлерине качып келген бандиттер көп болгон. Кайгородовко баштаткан андый бир банда, бай-кулактарды көдүреле, Алтайда Совет жаңды жоголторго ченешкен.

Монгол жерине качып барган Кайгородов 1921 жылда Аркыт сууны жакалай түжеле, Катанду журтты колго алып ийген. Бандиттерге жолой орус ла алтай байлар кожулып турган.

Бандиттерле тартыжарга коммунисттерден ле алдында кызыл партизандар болгон улустаң отряд төзөлгөн. Бу отряд актарды истеп барган.

Төрт күн түргөн жоруктын кийининде отряд бандиттерди Теректүнийн капчалына кыстап алган. Отрядтын озолоп бараткан бир бөлүгүн чаналу бандиттер капчалдын оозында курчап ийген. Же жалтанбас-айабас партизандар актардын курчузун үзе согуп, капчалдан чыга конгондор.

Тайгала ажып келедип, 50-нөн ажыра партизан колы-будын ужыдып алган, көп улус ла аттар жууда өлтүрткен. Онын учун партизандар Караколго амыраарга түшкендер.

Алтай улустын айылдарында амырап алала, улус кожуп, аттар алып алала, партизандардын эки отряды Чике-Таманнын боочызы жаар чыгар жакылта алган. Олор тайгалап ажала, Оймоннын жолуна түжүп, Түнүр журтка жажытту једип алар, онон кенетийин табарып, Кайгородовтын бандиттерин јоголтор, бойын дезе эмезе тирүге колго алар, эмезе өлтүрүп салар учурлу болгондор.

Отрядта атка беретен сула божоп калган. Азык база јок болгон. Отряд үч күнге јеткедий эт алып алала, артык јол баштаачыларды ла артык аттарды јандырып ийген.

Тан адар алдында отряд атанала, бир канча частын бажын да Јаламаннын эдегине једип алган. Соок тын, је, ырыс болуп, салжын јок болгон. Јол сүреен күч болгон. Терен карга аттар бадалып, торт јада берип турган.

Эгирде амыраарга токтогондор. Соок там ла тынып турган. Одын эткедий агаш јок болгон, кардын алдынан казып алган јыраалар күйбей, јүк ле буруксып јадар. Улуста јылынар да арга јок. Бого јеткенче, 30 кире аттарды таштап салгандар, кезик улус јойу болгон.

Базып албай, јадып калган аттардын тоозы беженге јеткен. Улус түни-түжин ылгабай, бир әмештен ле амырап алып, ичкерлеп турган.

База бир канча өйдүн бажында бир кезек улус арыганына базып болбой барган. Андый жуучымдарды аттарга миндиреле, аттулу-јойулу отряд онон ары барган. Тайганын бажына јетире 5—8 беристе артарда, отряд амыраарга токтогон. Одын эткедий јадыктар, төнөштөр бар эптү јер учураарда, от салып, бир канча аттар сојоло, улус јакшы јылынып, ажанып, амырап алган. Арийла, астыгып калган аттардын тоозы јүске јеткен. Базып болбой барган улус та көп болгон.

Мындый айалгада партизандарда сок јаңыс арга арткан. Ка-
9 Кычырар бичик, IV кл.

дык, тың арыбаган улус талдама аттарга минип алып, түргөн ичкерлеер, јойу улусла уйан атту улус олордын кийининең менгебей барар. Аттардын талдамазына минген үч јүс партизанды И. И. Долгих баштап алып, база ла тайга өрө ыккан.

Тайганы амыр ажып алгандар. Түжүп барадып, сүреен кадалгак јерге учурайла, отряд тура берген. Је бажында бараткан взводтын командири адынан түжеле, ичкери алтап ийеле, карангуйда көрүнбей калды. Онын кийининен арткан јуучылдар аттарын јединип алып, бир кижиден түшкендер. Каскак чек тожонтып калган, аттар тайкылып жыгылала, төмөн торт тоғолоно берип турган, улус тоштон тырмактанып, јүк арайдан ла тудунгылап тургандар.

Онон база бир јарым километр кире түжеле, база андый ок кайыр јерге учурагандар, онон база, база...

Өй баалу болгон. Командир улуска тыштанарга да бербеген. Јангыс ла калганчы, тогузынчы, андый кайыр јерден түжер алдында эмеш амырап алгандар. Бого јетире јүк ле 150 кижі једип келген, өскөлөри кийининде артып калгандар.

Өзөккө түжеле, Қайгородов Катанду јуртта турган деп, партизандар анлагы улустаң угуп алгандар.

Партизандар үч бөлүкке бөлинеле, бир бөлүгі Түнгүрдин боочызына, экинчизи Оймоннын боочызы јаар ууланып барган, үчинчизин дезе командир Долгих бойы Катанду јуртка табарарга баштап апарды.

Атту партизандар сыр јелишле Катандуга үч јанынан кире конгон, кийининен дезе јойу јуучылдар келип јаткан.

Бандиттер аайы-бажы јок аткылап, туралардан чыга конуп тургандар. Партизандар 40 бандитти, ол тоодо Қайгородовты бойын, олјого алгандар. Качарга ченешкен бандиттерди партизандар боочымарга тозуп алып, адып салгандар.

Катандуда партизандардын колына төрт јүс кире мылтык, эки пулемёт, бир канча мунг патрондор, эки јүс ат, онон до өскө јуучыл јөөжө кирген.

Қайгородовтын бандазын јоголткон учун И. И. Долгих Кызыл Маанынын ордениле кайралдаткан.

Сурактар ла јакылта.

1. Кызыл партизандардын отрядтары кандый амадулу төзөлгөн? Партизандардын мылтык-јепсели кандый болгон?

2. Јокту улус нениң учун актарды (бандиттерди) көрөр күүни јок болуп, партизандарга күүнзегендер?

Т а н я.

П. Лидов.

1941 жылда декабрь айдын баштапкы күндеринде Верея городтын жанында, Петрищево деп деремнеде, немецтер партизан кысты кыйнап өлтүргендер.

Чын ады-жолун улустап жажырып, ол бала бойынын адын Тая деген. Онын чын ады Петрищево деп деремнени немецтерден ойто жуулап алган кийининде жаны жарталган.

Ол кыс Москва городтын Октябрьский районуна 201 №-лү школдо онынчы класстын үренчиги Зоя Анатольевна Космодемьянская болгон.

...1941 жылдын июнь айы. Калганчы экзамендер. Зоя онынчы класска көчкөн, бир канча күндердин бажында дезе жуу башталган.

Зоя комсомольский организациянын жуунында куучын айдп, нөкөрлөрүн турумкай, жалтанбас болорго кычырган. Зоя коруланар жерлер тударга барган. Зоя анда да бастыра бойын беринип, сүреен кичеенип, эрчимдү иштеген. Эр улусла түнгей иштеген. Зоянын мындый эрчимдү ижи онын нөкөрлөрине, уулдарга ла кыстарга, комсомолдорго ло комсомол эместерге жозок болгон.

Оштү там ла ичкерлеп турган. Зоя жуучыл болорго сананып алган. Ол оштүни жоголтотон (истребительный) отрядка бойынын күүниле барган.

Зоя жаан кыпта, отрядтын командири отурган столдын жанында, туру. Командир Зоянын жүзин узак ажыктап көрди.

— Коркыбай туругар ба?

— Жок, коркыбай турум.

— Агаштын аразында түнде, жагыскан?..

— Кем жок, коркыбазым.

— Немецтер тудуп алза? Слерди кыйнагылаза?

— Чыдажарым!

Командир Зояны отрядка алды.

Зоя партизан-комсомолдорло кожо фронтты Обухово деп деремненин жаныла өдүп, оштүнинг турган жерине келди.

Олор эки неделенин туркунына агаш ортозында жадып, түнде жуучыл жакытталар бүдүрүп, түште дезе агаш ортозында оттын жанында жылынып, агашка жөлөнүп алып, кардын үстүндө отура уйуктап туратандар.

Белетеген азыгы беш күнге жеткедй болгон. Оны десе он беш күнге жидилер. Калганчы сугайры божоп бараткан. Мындый уур жүрүмнөң кезиктери уйдаы берген, же Зоя бир де катап комудабаган. Ойто бурылар ой жеткен, Зоя десе бүдүрген керекти асынып турган. Ол жангыскан артала, немецтер турган Петрищеве деремнеге өдөргө сананып алды. Сүрекей уур, сүрекей жеткерлү, айса болзо, өлөрдөң дө айабас керекти бүдүрерге баратканын Зоя билген.

Ол тушта Москвага анчадала жеткерлү күндөр болгон. Оштү Москва — Волга каналга жедип келген.

Койу агаштын ортозында турган кичинек Петрищеводо фашистский черүлер тыгылып калган болгон. Мында атту жүрөтөн черү турган. Кажы ла турада он — жирме солдаттан болгон. Советский Черүле кожо барып болбой, артып калала, агаш ортозына жажынбаган колхозчыларды фашисттер тоноп, аш-курсагын айрыйла, соок сенекке эмезе тышкары сүрүп ийетендер.

Зоя шак бу деремне жаар ууланган. Баштапкы түнде Зоя фашисттер конгон бир канча тураларды, немецкий черүниң он жети ады турган конюшняны өртөп салган.

Партизан-комсомолдор Зояны эрмектешкен жерде сакыдылар, ол десе ойто келбеген. Оны нөкөрлөри өлгөн деп бодогондор. Же Зоя тирү болгон, бүдүргөн керегин эмди де асынып турган. Онын учун ол немецтер шакпырап чыккан деремнедең жүре береле, жана баспас бойы ойто келгедй эптү ойди сакыды. Андый эптү ойди сакып, Зоя эки түшти, эки түнди кайда өткүргөн? Онызын бис билбезибис. Же эки күн өткөн кийининде карагуй кире берерде, ол бойынын керегин бүдүрерге деремнеге база катап келген.

Бу тушта Зоя деремненин учындагы конюшняга једип алды, анда германский кавалерийский черўнин эки јўстен ажыра аттары турган. Зоя бөрүктү, кыскачак тере тонду, вата салып сырыган штанду, сопок өдүктү, ийинин ажыра кийип алган сумкалу болгон. Конюшняга једип, Зоя колындагы колмылтыгын койынына сугуп, болуштоптон бензинди уруп ийеле, серенке күйдүрерге бөкөйип алган.

Бу өйдө часовой өңөлөп келеле, Зояны кийининен кабыра тудуп алган. Зоя немецти ийде салып, колмылтыгын койынынан ушта тарткан, је солдат колына согордо, колмылтыгы туура чарчала берген.

Зояны деремненин учындагы турага экелгилейле, ол кыс кижиге болгонун анда јангы ла таныгандар. Фашисттер турага јуулыжып: «Фрау партизан, фрау партизан»¹ — деп катап-катап айдып турганын ол туранын ээзи — Мария Седова кийининде куучындаган. Мында Зоянын кийимин чечеле, соккондор, јирме минуттын бажында дезе өдүк јок, јангыс ич кийимдү кысты бастыра јуртты өткүре штаб турган тура јаар айдап апаргандар.

Офицер сурактар берерде, Зоя дезе (мында ол бойын Таня деп адаган) каруузын бир де туктурулбай, өткүн ле омок айдып турган.

— Слер кем? — деп, подполковник сураган.

— Айтпазым.

— Конюшняны слер өртөдигер бе?

— Эйе, мен.

— Слердин амадугар кандый?

— Слерди јок эдери.

Сени кем бери ийген, сенле кожо кем болгон деп, Зоядан сурап тургандар. Кожо јүргөн нөкөрлөрүн айдып берзин деп некегендер. Эжик өткүре мындый каруулар угулып турган: «јок», «билбезим», «айтпазым», «јок».

Төрт једеен эр кижиге, кайыш курларын чечип, кысты соккондор. Је Зоя бир де үн чыгарбаган.

Шылуда кожо турушкан немецкий офицер кийининде мынайда бичиген:

«Слердин албатынын ат-нерелү кызычагы бойын учына јетире бек тудунган. Ол өлүмнөң де јалтанбай, бир де неме айт-

¹ *Фрау партизан* — партизан үй кижиге.

паган... Ол соокко торт көгөрө берген, шырка-балуларынан кан агып турган, же ол бир де неме айтпаган».

Эртен тура солдаттар деремненин ортозында кижн бууйтан буумжы жазагандар.

Эртен тура он часта офицерлер једип келгендер. Олордын бирүзи Зоядан база катап сураган:

— Слер не кижн?

Зоя унчукпаган.

Зояны кийиндирип салдылар. Онон блаап алган бензиндү болуштопторды ла «Өрт чыгараачы» деп бичиктү јарчааны тōжине илгендер. Буумжы турган јер јаар Зояны анайып ла айдап апаргандар.

Атту он солдат үлдүлерин кындарынан чыгарып, Зояны бууп өлтүретен јерди эбиреде туруп алгандар, јүстен ажыра немецкий солдаттар ла бир канча офицерлер база курчай туруп ийгендер. Зояны кыйнап өлтүрер тушта көрүп турзын деп, јурт улуска немецтер јакарган, же улус көп јуулбаган, кезик улус де-зе, бир эмеш турала, мындый коркушту кыйынды көрбөскө, араайынан јүре берген.

Өлтүртер алдында Зоя колхозчылар ла колхозчы үй улус јаар бурылып, јарт үниле тын кыйгырып ийген:

«Нөкөрлөр! Јалтанбагар, тартыжыгар, фашисттерди өлтүригер! Мен өлүмнен коркыбай јадым, нөкөрлөр! Бойымнын албатым учун өлөргө — меге ырыс».

Зоя комендант ла немецкий солдаттар јаар бурылала, мынайда кыйгырган:

«Слер мени эмди бууп койорыгар, же мен јангыскан эмезим. Бис эки јүс миллион кижн, ончобысты бууп болбозыгар. Мен учун албатым слерден өчин алар. Солдаттар! Јенгүни тўнгей ле бис аларыбыс: оройтыбай, эмди ле олјого киригер!»

Онон јуулган улус јаар бурылып, айткан:

— Јакшы болзын, нөкөрлөр! Тартыжыгар, јалтанбагар!

Сурактар.

1. Фашистский олјочыларла Қосмодемьянская Зоя канайып тартышкан?
2. Немецкий офицерлер шылаарда, Зоя бойын канайып тудунды?
3. Зоя өлөр алдында өштүлерине нени айдып кыйгырган? Бууп өлтүретен јерге јуулган колхозчыларга Зоя кандый кычыру этти?
4. Зояны кандый кижн деп айдарга јараар?

Серёжа Тюленин.

А. Фадеев.

(«Јинт гвардия» деп романнаг).

Фадеев «Јинт гвардия» деп романында Ада-Төрөл учун 1941—1945 жылдардагы Улу јуу тушта Краснодон городто болгон керектерди журап бичиген. Ол бичиктен мында бир үзүк салынган. Городты олјолоп алган немецтер городтын албатызын, госпитальда јаткан шыркалу советский јуучылдарды анзыраганду кыйнап, өлтүрип тургандар.

Краснодоннын јинт патриотторы¹ «Јинт гвардия» деп јуучыл организация төзөп алгандар. Өртөп, тоноп салган городтор ло јурттар учун, бистин албатынын төгүлген каны учун фашистский олјочыларданг өчибисти күүн-кайрал јок аларыбыс деп, керек болзо, бу тартыжуга тынысты да берерис деп, јинт гвардеецтер чертенгендер.

Олор бойынын чертин бүдүрип салгандар. Бистин Төрөлиске јетирген кыйын-шыра учун фашистский олјочылардан олор өчин алгандар. Олор бойынын јүрүмин бистин улу Төрөлистин ырызы ла јайымы учун бергендер.

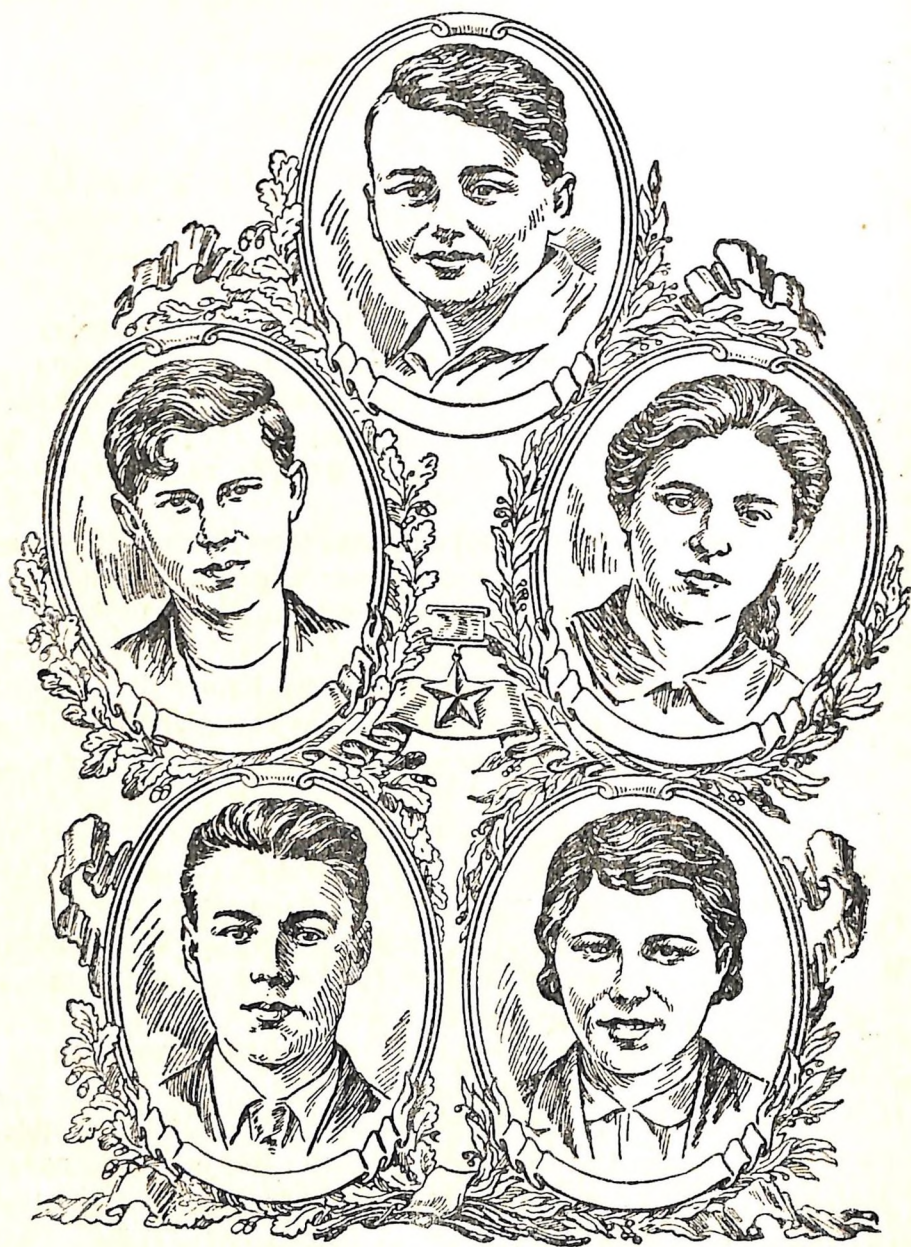
«Јинт гвардиянын» башчыларына: Олег Кошевойго, Сергей Тюленинге, Ульяна Громовага, Иван Земнуховко, Любовь Шевцовага — бистин башкару Советский Союзтын Геройынын мактулу адын адап берген.

Школдын ичинде сүрекей тым болгон, Серёжанын кажы ла алтамы јаныс ла туранын ичинде угулып турган эмес, је бастыра городто до угулып тургандый деп билдирген...

Бир кезек өйгө ол көзнөктин јанында отурды, көзнөкти өткүре эмди бир де неме көрүнбей турган, ол тегин ле, эмеш токунап аларга, отуруп алган.

Онон ол раманы тудуп турган кадуларды јоктоп алала, оморды кайра бүктеп, раманы араай кодорып алды. Тышкаратынаг ару, соок кей сокты. Көстөри карануйга темиге берерде, Серёжа эмди тышкары не болуп турганын көрүп турар аргалу болды. Ол эмди городло бараткан машиналардын табыжын угуп, омордын өчөмиктедип салган отторын көрүп турды...

¹ Патриот — бойынын төрөлин сүүп, ого беринген киж.

Тресттин жаан эжигининг жанында түндеги военный жүрүм өдүп турган. Машиналар, мотоциклдер келгилейт. Мылтык-жеп-селиле, шпораларыла шыгырадып, офицерлер ле солдаттар улам сайын кирип, чыгып турдылар, туш жерден келген улустын кезем эрмеги угулат. Же туранын көзнөктөрүн карачкыладып койгон эмтир.

Серёжа бу кичинек көзнөктинг жанында эки час кире отурды. Городто тым боло берди. Туранын жанынча улус, машиналар ары-бери жүрүшпей барды, же туранын ичинде улус уйукта-галак болгон. Серёжа онызын кара чаазыннын кырларынан чыгып турган оттыг жаркынынан көргөн. Мынайып турганча, экинчи этактагы эки көзнөктө от өчө берди, кем де ич жанынан бир көзнөкти, оного экинчи көзнөкти ачып ийди. Баштапкы этажтын кезик көзнөктөрүндө оттор база өчө берди, ол до көзнөктөр кайра ачылды.

— Анда кем? — деп, экинчи этажтын көзнөгиненг жамылу кижининг үнү угулды, Серёжа көзнөктинг бозогозын ажыра энчейген кижининг билдирер-билдирбес сомын көрүп ийди. — Анда кем? — деп, ол кижини база ла сурады.

— Лейтенант Мейер — деп, алтыгы этажтан жиит үн угулды.

— Алтыгы этажтын көзнөктөрүн ачпазагар, торт болор — деп, экинчи этактагы кижини айтты.

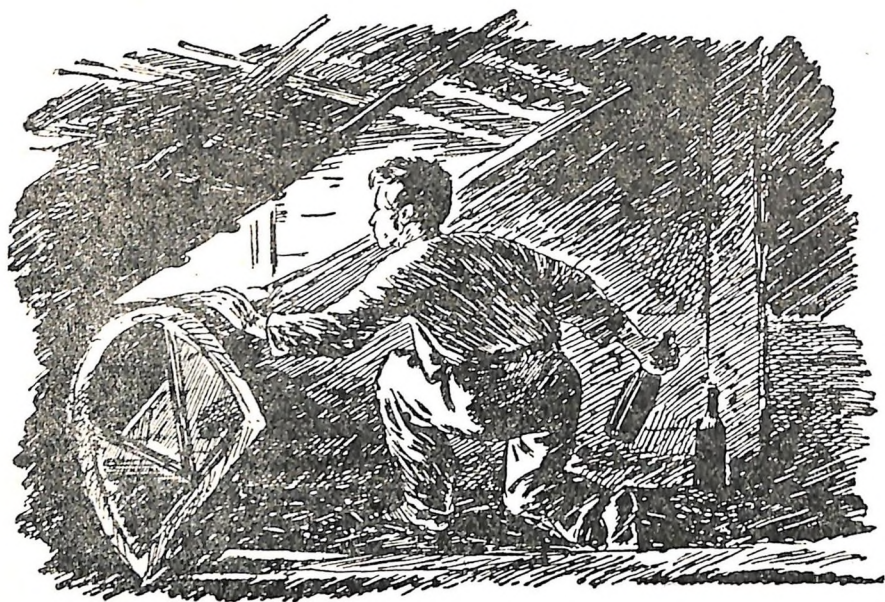
Серёжа, ондобой, немецтердин куучынын жүрексип тындап турды.

Турада отты өчүрүп, көжөгөлөрдү жөдүрүп, көзнөктөрдү ээчий-деечий ачып тургандар. Ачык көзнөктөрдө кезикте улустын куучыны үзүктөлип угулган, кем де сыгырып турган. Кезикте кем-кем серенкени күйдүрүп ийгенде, онын жүзи, папирозы, сабарлары кезек өйгө жарый берет, онын кийининде папиростын кичинек оды туранын ичинде узак көрүнүп турат.

Немецтер уйуктаарга жаткылай берди. Туранын ичинде ле городто тым боло берди.

Серёжа жүрегинин согулганын сезип турды, жүрегинин табыжы торт ло бастыра туранын үстүнө жагыланып тургандый болды. Туранын үстүндө кей сүрекей тынчу болгон. Серёжа бастыра бойы терлей берди.

Көзнөктөри ачык, уйкуга түшкөн жаан тура Серёжанын алдында карангуйда билдирер-билдирбес көрүнгөн. Ол алтыгы ла үстүгү этажтардын ачык карангуй көзнөктөрүн көрүп турган.

Эйе, керекти эмди ле эдер керек. Талайгадый аргазын кемјип, эмеш те болзо, шыкап алар деп, ол колыла бир канча катап жагып көрди.

Келген ле тарыйын кармандарынаг ла койынынаг чыгарып салган болуштоптор онын јанында турган. Ол болуштоптордын бирүзин бек тудуп алала, баштапкы этажтыг ачык көзнөги јаар шыкап, бар-јок күчиле мергедеп ийди. Көс кылбыккадый јалбыш бастыра көзнөкти ле трест ле школ ортодогы оромнын бир кезегин јарыдып ийди, ол ок тарыйын шилиниг шыгырты ла тыг эмес јызырт угулды. Көзнөктөг јалбыш тебилип чыкты. Серёжа тутканча ла экинчи болуштопты ол көзнөк јаар мергедеп ийди, мынызы от-јалбышта тыг табыштанып јарылды. Јалбыш кыптыг ичинде көйлөп, экинчи этажка арай ла јетпей турды. Бу кыпта кем де улып, чынгырып турды, аайы-бажы јок кыйгы бастыра турага жагылана берди. Серёжа үчинчи болуштопты туткан бойынча экинчи этажтыг одош турган көзнөги јаар мергедеп ийди.

Ол бу болуштоптыг јарылганын уккан, бастыра тураныг үстин јарыдып ийген јаан јалбышты көргөн, је ол өйдө Серёжа көзнөктөг ыраак, школдон түжетен тепкиштин јанында турган.

Ол тепкишле түрген түжеле, учураган ла кыпка кире конуп —

онызы ўредўчилердинг кыбы болгодый эди, — кўзнўкти тўрген ачып ийди, парк жаар калып тўжеле, энчейип алып, ырада жүгўрди.

Эмди јерге јаба тўжеле, бир кезек ўйгў тым јадып, тыгдан угар керек деп, Серёжа билип ийди.

Кайда да ыраак јокто ўлўннинг ортозында чычкан шылыраганы угулды. Серёжанынг јаткан јеринен јалбыш кўрўнбеген, је оромдо улустынг ары-бери жүгўрип, кыйгырып турганы угулды. Серёжа тура жүгўреле, ононг ырада, парктынг сырагай учы жаар жүгўрди. Керде-марда паркты курчагылагадый болзо, ол мынанг кандый да учуралда жүре берер аргалу болгон.

Ўрттинг тагдагы там ла элбеп, парктынг ўстўнде тегерини кызартып ийди, городтынг тўс бўлўгинде кўдўрилген тўймееен-табыш мында да угулып турды. Серёжага мынанг ырада барар керек болгон.

Сурактар ла јакылта.

1. Серёжа Тюленин тўнде школго не керектў кирген?
2. Школдын ўстўндеги кўзнўктўн Серёжа нени ајыктаган?
3. Штаб турган тураны Серёжа канайып ўртўгўнни куучындап беригер.
4. Серёжа Тюленин кандый керек бўдўрген деп айдарга јараар?

Уулым керегинде куучын.

Е. Кошечая.

Менинг уулым жүк ле он алты јашту болгон. Ол инженер болорго кўўнзеген. Литератураны сўрееи сўўген, кўп бичиктер кычырып, стихтер бичип туратан. Шахмат ойноорын ла спортты кичееген. Сўрекеј јакшы танцевать эткен, музыканы сўўген. Је бичиктерди ол анчадала тыг, торт учы-кеми јок сўўген.

Бийик сынду, јалбак јарынду, ол бойынын јажынанг јаан деп кўрўнетен. Ончо улус оны јараш дежетен. Ол јаан кара кўстў, узун кирбиктў, тўс јалбак кабакту, бийик мандайлу, кўргўл чачту болгон. Ол качан да оорыбаган.

Орто школды Олег божодып болбогон: ол онынчы класска кўчўрдў, јуу башталган.

1942 јылда июль айда фронт Краснодаронго јууктап келген. Олег ле менинг карындажым кўнчыгыш жаар барарга ченешкендер, је олар жүк ле Новочеркасскка једеле, курчуга учурагандар.

Јолдорды ончозын немецтер туйуктап алган. Олор экүге ойто Краснодонго јанарга келишкен. Мынаар дезе немецтер једип келген болгон. Городто немецтер калапту «јангы ээжизин» тургускылап турган: улусты аткылап, көп улусты арестовать эдип, чыбыктап тургандар.

Ойто јанып келген кийининде Олег тынг кубула берген: унчукпас, улусла, азыйда чылап, ачык-јарык куучындашпас боло берди, улам сайын кайдаар да барып туратан эмезе нөкөрлөрин айылына экелеле, турада бөктөнип алып, бир канча частардын туркунына отуратандар. Олор нени эткилеп турганын мен узак билип болбогом. Је бир катап айылыма јанатан өйимненг эмеш эрте јанып келеримде, бистинг айылда бир канча уулдар отургылады. Олор нени де бичип отургандар, мени көрүп ийеле, чаазындарын мендей-шингей сугуп ийдилер. Нени эдип турганын айдып берзиндер деп сурадым. Балдар унчукпай отурдылар. Мен база такып сурадым. Ол тушта Олег айтты:

— Бис листовкалар бичип турубыс.

— Коркыбагар, энем кемге де айтпас — деп, ол нөкөрлөрин токунатты.

— Слер листовкаларла нени эдетенигер? — деп сурадым.

— Театрга барала, анда улустың ортозына таркадарыс.

Листовкаларды көргүзигер деп сурадым. Бичип салган лист чаазынды Олег меге тургуза ла туда берди. Ада-энелери бойлорынын уулдарын ла кыстарын јажырып, олорды Германияга айдаарга бербезин деп, ол листовкада бичип салган эмтир.

Уулдар удабай жүргүлей берди. Мен ол энирде токунап болбой, уулым ла онын нөкөрлөри учун коркып, түниле уйуктабдым. Олег конорго айылына келбеди. Эртенгизинде дезе сүүнип калган келди.

— Эне, листовкаларды ончозын таркадып ийдис, эки листовканы дезе полицейскийлердинг кармандарына сугуп бердис!

Краснодон городто «Јиит гвардия» деп јажытту организация ижин анайып баштаган.

Олег «Қашук» деп чоло атту болды. Организациянын онол ары өткүрер ижи керегинде мен бойымнын сүүген Қашук баламнаң угуп, күчим јеткенче уулыма болужып туратам. Мен организациянын ижине кирижип, балдарла кожо иштей бергенимди бойым да билбей калдым. Уулдар мененг јалтанардан болгой, меге кезикте јакылталар да берер болдылар.

Сентябрь айдын баштапкы күндеринен ала бис энгирде айылыста Советский Информбюронын жетирүүлери угуп турдыс. Городто бир инженерде радиоприёмник бар деп, уулдар билип алгандар. Олег ол инженерге барала, Москваны угарга турум деп жажырбай айдала, приёмникти беригер деп сураган. Инженер приёмнигин Олегке берип ийген.

Озо баштап Олег радиоберилтелерди бойы угуп, Информбюронын жетирүүлери бичип алала, нөкөрлөрине апарып беретен, озор десе көптөдө бичийле, городто таркадып туратандар. Приёмник иштегенде, бис көзнөктөрдү туй бөктөп алатаныс, солун табыштарды угуп божогон кийининде десе аппаратты жайрадып ийеле, корзинкага салып, туранын алдына жажырып салатаныс. Фронттогы керектердин чын аайын городтын улузы кайдаг угуп турганын немецтер билип болбогондор.

Октябрьский революциянын жирме бежинчи жылдыгында, 7 ноябрьда, эртен тура, сүүнип, кызарып калган Олег меге айтты:

— Городто не болуп турганын барып көрзөгөр.

Мен тышкары чыгала, алаң кайкадым. Городто жаан ла деген бир канча туралардын үстүндө кызыл советский флагтар элбиреп турды. Улус оромдорго чыгып, элбиреп турган флагтарды көрүп, кайкажып, сүүнип турдылар. Ол флагтар кайдаг табылып келгенин бир де кижиле билбеген.

— Олег, бу сенин ижинг бе? — деп сурадым.

— Жок, эне, менин эмес — деп, Олег каткырынды.

— Айдарда флагтарды кем илген?

— Флагтарды илетен уулдар бар туру — деп, Олег бултаартып айтты.

Улус флагтар жаар торт үзүк жок барып турды. Полицейскийлер городло ары-бери жүгүрүжип, жуулган улусты тоскурып тургулады. Флагтардын жанында «минировать эдил салган» деп бичиктер бар дежет. Немецтер онын учун флагтарды түжүрерге тидинбегендер. Флагтар туралардын үстүндө кере түжүнө турган, жүк ле түн алдында жоголып калган.

...Энгирде энем неге де тышкары чыккан, же бир минуттын бажында кире жүгүреле, кыйгырды:

— Өрт!

Бис Олегле экү тышкары чыктыбыс. Өрттин жаркыны тегеринин талортозын жарыдып турды.

— Орт Садовый оромдо. «Биржа» күйүп турган эмес пе? — деп, энем айтты.

— Слер чын айттыгар, јаана, ол «биржа» күйүп јат, управа дезе күйгелек... Ол база күйетен учурлу... — деп, Олег сүмелү кўлүмзиренип ийди.

Олег мынайып айдала, кийинип алып, јүре берди.

Бу керек Олегтин ле онын најыларынын ижи болгонын мен билип ийдим.

«Биржанын» туразы үзе күйүп калган деп, Германияга ишке аткаратан улустын ады-јолын бичиген списоктор анда кожо күйүп калган деп кийининде уккам.

Немецтер бурулу улусты бу да тушта таппадылар.

Бир канча күндердин бажында Олег анчадала тын сүйүнип калган келеле, оморкоп айтты:

— Мени уткыгар, эне. Мен калганчы каным төгүлгенче немецтерле тартыжарым деп чертенеле, молју алындым. Бисте бойыстын организациябыс бар.

Олег ле онын нөкөрлөри табынча бойынын организациязын немецтерге удурлажа јуу-јепселдү тартыжар организация эдип алгандар. «Јиит гвардиянын» складаына немецтерден айрып алган мылтыктар, гранаталар келип турар болды. Бу өйдөң ала гитлеровский машиналарга јолдор јеткерлү боло берди.

Немецкий коменданттар шакпыража бердилер. Олор полицияда турган улустын тоозын көптөттилер. Јиит гвардеецтер немецтерди түни-түжиле истеп тургандар. Телефоннын ла телеграфтын эмиктерин олор, јиит гвардеецтер, кезип турдылар. Немецтер Краснодоннон аш тартып апарарга турарда, алты клат ашты ла төрт обоо өлөңди олор өртөп салгандар. Германияга аткарарга белетеп алган 500 тын малды немецтерден јиит гвардеецтер айрып, мал айдаган солдаттарды кырып салган.

Јиит гвардеецтердин ижи сүреен јеткерлү болгон. Бир ле эмеш јастыра этсе, бир ле јаман учурал болзо — бастыра керек үрелер эди. Јаргы дезе јарт: өлүм.

1943 јылда 1 январьда јашөскүримди арестовать эдери элбек башталды. Қажы ла минутта Олега де айдаарга келерден маат јок болгондор. Городто мынан ары артар арга јок болгон. Беш кижі, ол тоодо Олег, городтон чыгып, Советский Черүнин частытарына једер деп сананып алдылар.

— Комсомольский билединди алба, оны меге бер, сугуп са-
лайын, ол кайда да барбас, јанып келзенг, сеге ойто берерим —
деп, мен Олегке айттым.

— Слер билеригер, эне, мен слердинг айтканыгарды јаан-
тайын угуп туратам, слер меге јаантайын јакшы јөп берип тура-
таныгар. Је эмди сөзигерди укпазым, комсомольский биледимди
артырбазым. Биледимди айылымда артырып койзом, мен кан-
дый комсомол болорым!

Мен комсомольский билетти Олегтинг пиджагынын ич јанына
јаба көктөйлө, түшпезин деп, учукла чалып салдым. Комсомоль-
ский удостоверениелердинг бир канча бланктарын Олег пальто-
зынын ичине бойы көктөп алды.

...Уулдар жүргүлей берди. Олор он күнге чыгара жүрүп, фронт-
ты өдүп болбой, он биринчи күнде ойто јанып келдилер. Олор
фронтты кайда да өдүп болбогондор.

Мен уулымды калганчы катап 11 январьда көргөм — ол кый-
налып, ужып калган эмтир. Айылына ол келип болбогон: анда
оны немецкий жандармдар сакып отургандар. Уулым айылдаш
уй кижининг айылына барган. Меге ол жерегинде айдып ийди-
лер, мен Олег јаар жүгүрип бардым. Оны кайдаар да јажыра-
керек болгон. Уулымды коштой турган журтка ийер деп шүүн-
дим. Ого кызычактынг кийимин кийдирип береле, кожо бардым.
Меге Олегти көрөргө сүреен ачу болгон: јеткер болотонын эне-
нинг жүреги сезип турган. Чыдажып болбой, ыйлай бердим:

— Сени база көрөрим бе, јок по, уулчагым?

Ол дезе мени токунадып турды:

— Ыйлабаар, эне. Мен тирү артарым. Бойыгарды чеберле-
гер. Мени дезе немецтер тудуп болбос. Удабас бистинг улус ке-
лер, олор ыраак эмес... Ол тушта, эне, јакшынак јуртай бере-
рис!

Чындап та, удабай бистинг улус келди. Је менин уулым јар-
кынду күнди көрбөди. Менин уулчагым чеберленип болбоды.
Шилемирлер менин Олегимди өлтүрип салгандар.

Сурактар ла јакылта.

1. «Јиит гвардия» деп организацияда Олег Кошевой кем болгон?
2. Јиит гвардеецтер немецкий олјочыларла канайда тартышканын куучын-
дап беригер.
3. Олег Кошевойдынг ижин энези канайып көрүп турган?
4. Олегтинг энези «Јиит гвардияга» канайып болушкан?

Лениннин планы аайынча.

1.

Балдар, слер улам ла электричествоны тузаланарга темигип калганыгар. Тураныг ичи карануй боло берзе, слер включательди эбирип ийедигер — электричествоныг оды тураныг ичин жарыдып ийет. Чай ичерге сананзагар — электричество слерге сууны түрген кайнадып берет, платье түзедип аларга сананзаар, электрический утюгла слер оны јенгил ле түрген эдип ийеригер.

Је электричество биске јангыс ла айыл-јурт ичинде болужып турган эмес. Ол бистин фабрикаларда ла заводтордо машиналарды иштедип турат, ол машиналардыг болужыла дезе металлды казып алып, јарандыра иштеп, бөс согул, вагондорго кош салып, суу агызып турадылар. Электричество трамвайларды ла троллейбустарды, поездтерди ле керептерди јылдырып јат. Бирүзи бирүзинег бир канча мун километр јерде турган городторды электрический телеграф ла телефон бириктирет.

Электричествоныг күчи алтап јүрер экскаваторлорды, јер казар машиналарды иштедип турат, олардыг күчиле бис бүткүл тууларды бир јердег бир јерге јылдырып јадыбыс.

2.

Је электричествоныг кайкамчылу күчине мындый бай болгоныстан бери сүреен де көп өй өтпөди.

Революциядан озо Россияда электрический станциялар сүреен ас болгон.

Совет јангыг баштапкы ла күндеринде В. И. Ленин јаан орус учёныйларды јууйла, Россияны электрифицировать эдер бирлик государственный план тургуссын деп јакыган. Москвада Советтердин VIII Бастыраоссийский съезди јуулган. Бу керек 1920 јылда декабрь айда болгон. Јуукта ла гражданский јуу божогон. Бастыра ороон түрөп калган. Фабрикалардыг ла заводтордыг көп сабазы иштебей турган: сырьё до, одыру да јок болгон. Поездтер торт јүрбеген деп айдарга келижер. Городтордо улус торолоп турган. Айылдарда јарыткыш та, одын да јок болгон.

Докладты В. И. Ленин эдетенин съездтин делегаттары биллип, башчызыныг куучын айдарын сүрекей јилбиркеп сакыгандар.

Түрениден айрылып, советский ороонды, бай, күчтү эдерге ле коммунизмди тударга биске жаңыс ла электричество болужар деп, Ленин бойынын куучынында айткан.

Сценада бистин орооннын сүреен жаан картазы турган. Оны жүзүн-жүүр өңдү оттор жарыдып ийген. Жарык күйген одус электрический лампочка келер өйдө болотон одус электростанциянын јерин көргүзип турган.

3.

1935 жылда бис электричествонын күчин, планла темдектегенине көрө, үч катаптан ажыра алганыс.

Бу јенү јенил једишпеди. Жаан ла кичинек электрический станцияларды эдип аларга советский улус сүреен көп күчин салган. Коммунистический партиянын баштаганыла советский улус сүреен уур айалгаларды јенип чыккан.

Электростанциялардын тоозы жылдын сайын өзөр болды. Бистин орооннын көп тоолу јерлеринде электрический оттор жарый берди. Эмди бистин Төрөлис — электрический станцияларга эн бай ороон.

Лениннинг јакылтазын ак-чек бүдүрүп, Коммунистический партия советский албатынын алдына там ла тидимдү, там ла улу-кеен задачалар тургузып јат.

Коммунистический партиянын XXII съездинде СССР-дин албаты-хозяйствозын өскүрер јетијылдык план јөптөлгөн. Бу план аайынча электростанциялардын ийде-күчи там тыгыыр.

Электричествонын кайкамчылу күчи кижиге болужын кажы ла јерде јетирер. Лениннинг улу планы јүрүмде анайып бүдүп јат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Электричество айыл-јурт ичинде кандый иш бүдүрөт?
2. Электричество јол ижинде ле промышленностью кандый иш бүдүрөт?
3. Революциядан озо ло революциянын кийининде Россиядагы электричество керегинде не айдылган?
4. Совет жаңнын баштапкы жылдарында электрический станцияларды тударга албатыны кем көдүргөн?
5. Кычырыгар:
 - а) электричество керегинде В. И. Ленин нени айткан;
 - б) В. И. Лениннинг планы аайынча электростанцияларды тударында болгон уур айалгаларды советский улус кемнинг баштаганыла јенип чыккан.
6. Бистин ороондо калганчы жылдарда кайда жаан электростанциялар тудулган? Эмди кайда тудулып јат?

Күүнзеген амаду.

А. Мусатов.

(«Стожарлар» деп повестътег).

Кайыгынын жанында база эмеш турала, үредүчи балдарла кожо Стожарлар¹ жаар барды.

Олор төнгө чыгала, кенетийин токтой түштилер. Ару кейде ле кўннинг жаркынду чогында бүктер, кыралар, агаштар, оморды жаан байрамга кееркедиң койгондой, ап-ару ла жараш болуп көрүнди.

Сууныг жанында барбак карган талдар салкынга шуулаган, омордыг жалбырактарынын мөңүндий жаркынына кижининг көзи кылбыгат.

Бирде яблонянын чечектү будактарына, бирде ак төштү кууларга бүдүштеш апагаш булуттар телкем тегериле жылыжат.

Сууныг ол жанында өлөңни чаап салган бүк сүреен койу, јулукту јажанла бүркелип калган, ол јажанды үйлар ла бозулар канайып та отозо, бүк бойыныг ногон-јажыл өгүн јылыйтпай турган.

Јалангдардан мөт лө база кандый да тату жараш јыт јытанат. Улустыг буттарыныг алдынан аспандар секирип чыккылайт. Айландыра јүзүн-јүүр курт-конустар табыштангылайт.

— Кандый јакшы! — деп, Маша айтканын бойы да билбей калды.

— Не јакшы? — деп, Зина Колесова, аайлабай, сурады.

— Јаланг да, өлөң дө — ончозы... Бистинг бүк те, агаш та, суу да, тегеридеги булуттар да. Мынайда ла барар ла барар эдим. Јер үстүнде бистинг Стожарлардан јакшы јер табылбас деп сананадым.

— Булуттар, јаланг... Мында кижн кайкаар не бар! — деп, Сөмушкин каткырынды. — Сен јер үстүнде географический јанынан саң башка јерлер барын билбезинг де. Субтропиктерде бир эмеш јуртайтан болзом! Бистинг Стожарларысты дезе кем де билбес.

— Бистинг Стожарлардың нези јаман?—деп, Андрей Иванович айтты.—Фронтто болорымда, мен кезикте көстөримди јумуң алгамда, Стожарлар бу ла турган бойынча алдымда тура бере-

¹ Стожарлар — мында: деремнениг ады.

тен. Суу чайбалып агат, жалаңды кечире орук жол агарып жатат, аштыг жыды жытанат. Эмезе түндө бажыгды айас тегери жаар көдүрүп алар болзот, анда булут та жок, туман да жок, жаңгыс ла жаан ла оок жылдыстар көрүнүп турар, олардыг жаражын кайкап көрөринг. Тегерининг жаражын айдар сөс тө таппазыг. Мындый көп жылдыстардыг ортозынаг Стожарлар деп кичинек бөлүк жылдыстарды таап аларыг. «Э-э, сен жогынаг неме болбогон турбай!»—деп сананарыг. Ол жылдыстар кажы тушта турганын ундыбадыгар ба, нажыларым?

— Ундыбаганыс, Андрей Иванович. Бис оморды жаантайын көрүп турадыс — деп, Маша айтты.

— Бистинг Стожарлар деп журтыбыс база андый ок — деп, үредүчи куучынын оног ары көндүктирди.—Бистинг журтыбыс жаан төрөл жеристе жылыып калгандый, ол өскө жаан ла кичинек журттарла кожо бистинг төрөлис болуп жат.

— Андрей Иванович! — деп айдала, Маша өлөгди тиштеп, жылдыстар жок то болзо, тегери жаар көрди.—Билеригер бе, мен нени күүнзеп турум? Бистинг Стожарлар ончо жылдыстардаг чокум жаркындалзын... Сырагай Жети Каан чылап эмезе Алтын Казык чылап. Бисти ончо улус ыраактаг көрзин деп, талайла да жүзүп жүрген улус, Москвада да журтап жаткан улус — ончозы оны көрүп тургандый болзын. Улус жылдыстарлу тегери жаар көрөлө: «Анда мынайып жаркынду, өчпөй күйүп турган не болотон? Анда кандый жаңы жылдыс табылган?» — деп кайкажып турзын. «Ол жаңы жылдыс эмес, ол азыйгы ла Стожарлар. Оныг анайып тыг жаркындалганыныг шылтагыг бис бойыс та билбей турус»—деп, жылдыстар шиндейтен астрономдор айдыжар эди.

— Оныг шылтагы дезе Стожарларда мындый жакшынак балдар журтап жатканында эмитир... — деп, үредүчи күлүмзиренип айтты.

— Онызы чын эмес пе, Андрей Иванович!—деп айдала, Маша кызара берди. — Бис эменс де чыдап алзаас, колхозко непи этпес эдис! Мен үренерге барарым. Агроном болорым. Уренип алала, колхозыма жанып келерим. Уч айры мажакту буудай өскүрерим. Бир катап үрендейле, түжүмүн үч бешжылдыктыг туркунына жууп туратан аш өскүрүп аларым. Ол буудай сооктог до, изүдег де, мөндүрдег де коркыбас болзын. Оны «Стожарлардыг өлбөс буудайы» деп адаарым. Ол буудай керегинде кажы ла үредү бичикте бичиирлер. Жок, акыраар... Мен оныг ордына

садта иштеерим. Сарайлардын ары жанында виноград өскүрерим. Яблоколор. Бирүзүн ле жийле, кижин тою бергедий жаан яблоколор өскүрерим.

— Кандый ачап кыс! Ончозын ла сен эдетен бе?—деп, Санька, уулдар жаар кылчас эдип, күлүмзиренди. — Биске кандый иш артатан?

— Слерге бе?—деп, Маша санана берди.—Иш ончогорго једжер. Сен күннинг аайын башкараарын. Сырагай ла булуттардын алдында кабинетте отуруп алала, улустын не ле јакылтазын радио ажыра угуп, бүдүрерин. «Алло, алло, күннинг аайын башкарып турган дежурный угуп туру. Кем куучындайт?» — «Пушкиннинг адыла адалган колхоз».—«Кандый јакылта бар?» — «Төртөн беш минутка јанмыр керек». — «Кандый јанмыр? Э-э, оок јанмыр. Јарт. Јакылтаны уктым. Белетенип алыгар» — деп айдала, сен төртөн беш минутка јанмыр јаадырып ийерин.

— Күннинг аайын башкараары — сүреен неме! — деп, Сёмушкин сүүне берди. — Меге кандый иш болор?

Јалакай Маша ишти ончозына да үлөп берер эди, је Колесова Зина Машанын куучынын качан да бүдүрер арга јок, тегин ле кей сагыш деп айда салды.

— Грядада ла өспөй турган неме — сего ончозы кей сагыш болотон! — деп, Маша тарына берди. — Акыр, јуу божозын... Бистин бастыра јерибис тузалу, јараш боло берер... Чын ба, Андрей Иванович?

— Мен база анайып сананып турум—деп, үредүчи каруузын берди. — Кижин кандый бир немеге једип аларга тын күүнзеп турган болзо, ондо күүнзеген жаан амаду бар болзо, ол качан да оны бүдүрүп алар. Анчадала бистинг јерде кижин кандый ла амадузына једип алат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Стожарлар дегени не?
2. Уредүчи Андрей Иванович фронтто болордо, Стожарлар керегинде нени сананган?
3. Стожарларда ар-бүткен кандый?
4. Маша төрөл јуртына кандый күүндү болгон? Онын амадузы кандый?
5. Машанын амадузын Зина Колесова ла Андрей Иванович канайда көрдилер?
6. Олордын кжызынын шүүлтези чын, ненинг учун?
7. Машанын амадузы керегинде айдылган јерди таап алала, бичип алыгар.
8. Слер колхозыгарга кандый болуш јетирерге амадап туругар?
9. «Менин амадуум» деп темага кичинек сочинение бичигер.

Биске амыр-энчү керек.

Н. Телешов.

Биске јуу эмес, амыр-энчү керек. Јаңы культурный једжерге једерге, јаңы гидроэлектростанциялар ла суактар эдерге, јемиди јок чөлдөр лө ээн чөлдөр элдем аш бергедий кыра јерлер ле фруктовый садтар боло берзин деп, биске амыр-энчү керек. Ар-бүткенди ишкүчиле јаткандардын ырысту јадын-јүрүмине болуп кубултарга, биске амыр-энчү керек. Биске амыр-энчү коммунизмди төзөп бүдүрерге керектү.

Амыр-энчү учун тартыжары, телекейдин үстүнде амыр-энчүни корулап алары — бастыра ак-чек күүндү улустын эн баштапкы ла кыйалта јок бүдүрер задачазы. Андый улустын тоозы эмди бастыра телекейдин үстүнде, бастыра ороондордо ло госу-дарстволордо јүстер миллионго једе берди.

Кижии күүни јок олјочылардаг јаңыс ла бойынын јерин эмес, је өскө дө албатылардын јерин јайымдаган Советский Союз бастыра телекейдин үстүнде амыр-энчү учун тартыжып турган улусты баштап јат.

Бастыра телекейде амыр-энчү учун Советский Союз бек турган, туруп та јат, турар да. Бу амыр-энчү бистин орооннын албатыларынын ырызына, омордын сүүнчилү јадын-јүрүмине керектү.

Бастыра ороондордын ла бастыра албатылардын јүстер миллион улузы јуу баштаачыларга турумкай удурлажат.

Улустын тузазына, омордын ырызына ла јайымына бастыра телекей үстүнде амыр-энчү эзендик болзын!

Биске амыр-энчү керек!

В. Куцияк.

Албатынын канын буржуй керексийт.

Доллардын ээлери јуу белетейт.

Је амыр-энчүни корыыр тартыжу

Јер-телекейде күнүн ле элбейт.

Амырды сүүген бастыра улустар:

— Јуу керек јок! — деп тыг айдыжат.

Олордыг күчтү, иштегкей колдоры
Телекей үстүндө амырды тыгыдат.
Олордыг колдорында мылтык эмес —
Ишке керектү маска ла серп.
Астамга болуп жуу баштаарга
Олор өштүгө качан да бербес.
Бисти чыдаткан ада-энелер
Балдары учун кунукпай жүрзин деп,
Жииттер жыргалду, ырысту өссин деп,
Биске амыр-энчү керек!
Амыр-энчүниг бек шибеези —
Улу иштер орооныста бүдет.
Коммунизмге күнүн ле ичкери
Ада-Төрөлис көндүгет.
Нажылар болуп коштой барарга
Бастыра жүректег албатылар күүнзейт.
Аңзыраган ийттердинг сүмезин бузарга,
Ийделү стройго олор биригет.
Амырды корыган бу черү алдында
Бистинг төрөл орооныс барат.
Албатылар күүнзеген амыр жадынга
Улу партиябыс бисти баштайт.
Амыр-энчүниг бүктөлбөс куйагын
Калжуурган жутпалар оодып болбос,
Ырыска ууланган албатылар базыдын
Кандый да мекеле токтодып болбос.
Амыр-энчү — ол күүнзеген санаа.
Ол—бистинг амаду бүдери.
Ол ырыска элбек жолдор ачат.
Ол—коммунизмге жеңүлү кирери.

БАЖАЛЫКТАР

Бистинг Төрөлс. <i>М. Ильин</i>	3
Төрөл керегинде сөс. <i>М. Исаковский</i>	4
Линт жорукчылар, слерди уткып гурум! <i>С. Вавилов</i>	5

Жай.

Терешканын таадазы. <i>С. Косов</i>	6
Түн. <i>И. Никитин</i>	9
Темей коркыйтаны канайып өдүп калат. <i>А. Герцен</i>	—
Крестьян балдар. <i>Н. Некрасов</i>	11
Волгада. <i>Н. Некрасов</i>	17
Көлдиг жаказында	18
Кадын. <i>П. Кучияк</i>	24

Күс.

Күс. <i>А. Пушкин</i>	25
Агаш ортозында күски күн. <i>И. Тургеневтин</i> бичигени аайынча	26
Турналар учкулайт. <i>И. Тургеневтин</i> бичигени аайынча	27

Чөрчөктөр лө баснялар.

Пушкиннинг жүрүминен	28
Талай жаказында жажыл дуб. <i>А. Пушкин</i>	31
Салтан каан керегинде чөрчөк. <i>А. Пушкин</i>	32
Эмелчи-Мерген. <i>Н. Улагашев</i>	48
СССР-дин албатыларынын кеп сөстөри	57
Изүү таш. <i>А. Гайдар</i>	58
Күүк ле Пётүк. <i>И. Крылов</i>	63
Каргаа ла Түлкү. <i>И. Крылов</i>	65

Биле, балдар керегинде куучындар.

Энеме. <i>Э. Палкин</i>	67
Ванька. <i>А. Чехов</i>	68
Чертёжнике үредүде. <i>И. Груздев</i>	73
Горький бичиктерди канайып кычырган. <i>М. Горькийдин</i> бичигени аайынча	77
Куштар тудуп жүргени. <i>М. Горькийдин</i> бичигени аайынча	79
Кучыйак. <i>И. Тургенев</i>	80
Менин найым. <i>С. Михалков</i>	81
Найылык. <i>В. Короленко</i>	82
Каракөс. <i>М. Лермонтов</i>	87
Муму. <i>И. Тургеневтин</i> бичигени аайынча	89
Гимназияда. <i>Д. Ульянов</i>	91
Ленин бистинг класста. <i>С. Суразаков</i>	92
Гаврош. <i>В. Гюго</i>	93

Кыш.

Сооктор тызыражат. <i>А. Пушкин</i>	100
Кыш. <i>А. Пушкин</i>	101
Кыш. <i>А. Саруева</i>	102
Лыш агашла тартышканы. <i>В. Ажаев</i>	103

Яс.

Яс. <i>Ч. Чунижиков</i>	105
Яскыда. <i>А. Чехов</i>	106
Суунын тожы түшкени. <i>С. Аксаков</i>	107
Москва май айда. <i>В. Лебедев-Кумач</i>	108
Алтайга яс келди. <i>В. Кучияк</i>	—

Озогы жүрүмнөң.

Полководец Суворов. <i>С. Григорьев</i>	—
Грачтар учуп барат. <i>С. Мстиславскийдин</i> бичигени айынча	115

Совет орооннын улустары.

Ленин Смольный жаар барганы. <i>Л. Савельев</i>	122
Смольныйда. <i>Л. Савельев</i>	123
В. И. Лениннин музейинде. <i>С. Михалков</i>	124
Субботник. <i>А. Кононов</i>	125
Бандиттерди жуулаганы	128
Таня. <i>П. Лидов</i>	131
Серёжа Тюленин. <i>А. Фадеев</i>	135
Уулым керегинде куучын. <i>Е. Кошова</i>	139
Лениннин планы айынча	144
Күүнзеген амаду. <i>А. Мусатов</i>	146
Биске амыр-энчү керек. <i>Н. Телешов</i>	149
Биске амыр-энчү керек! <i>В. Кучияк</i>	—

Плеханова Евдокия Николаевна

КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ

в 4 классе

На алтайском языке

Редактор *З. И. Табакова*

Художественный редактор *И. И. Митрофанов*

Технический редактор *Н. Н. Парасев*

Корректор *В. Т. Самыков*

Сдано в набор 10/XI 1966 г. Подписано в печать 25/I 1967 г.

Бумага 60×90¹/₁₆. Печ. л. 9,5. Уч.-изд. л. 7,2 Заказ № 282.

Тираж 2500 экз. Цена без переплета 7 коп. Переплет 8 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства.
Горно-Алтайская типография пр. Коммунистический, 25.

52,00

Баазы 16 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК. 1967